

3942

ՄԱՐԹԱՐԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հ. ՍԱՀԱԿ ԿՈԳԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱԿԱՆ ՄԽԻԹ.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶԸ

ՀԱՅԵՐԷՆ

ՊՈՒՔՐԷՇ — 1939

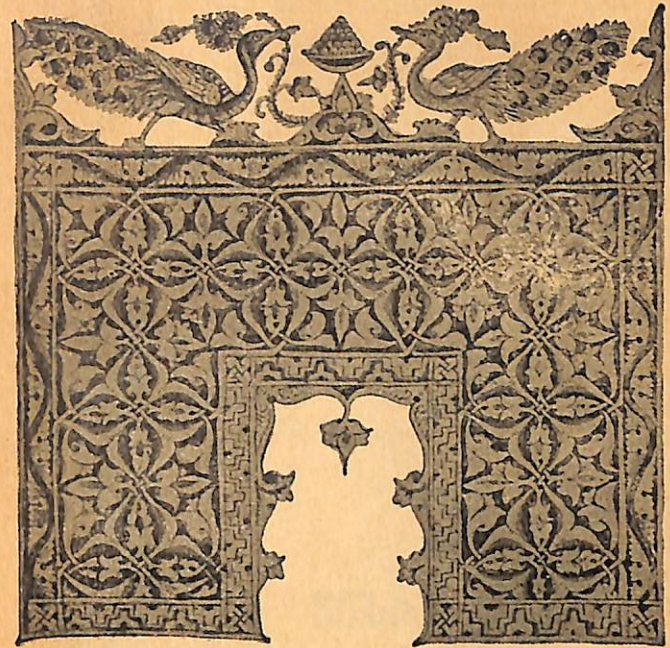
տպ. «Ա. Ր. Ա. Զ»

22

4-63

23 SEP 2009

7.343
22
4-63

Հ. ՍԱՀԱԿ ԿՈԳԵԱՆ
ՎԻԵՆՆԱԿԱՆ ՄԽԻԹ.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶԸ
ՀԱՅԵՐԷՆ

3942

22 MAY 2013

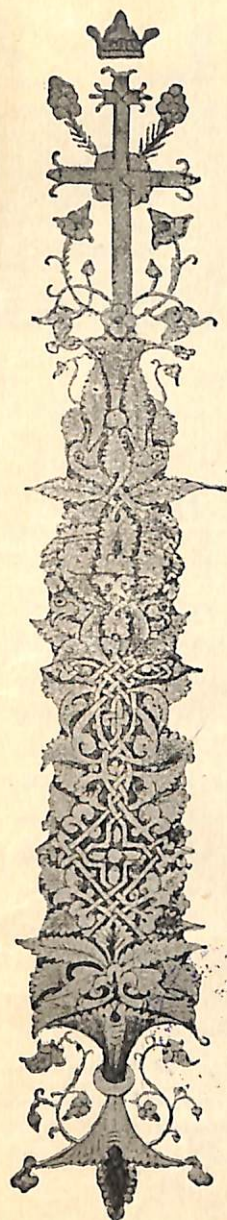
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՊՈՒՔՐԻՇ — 1939

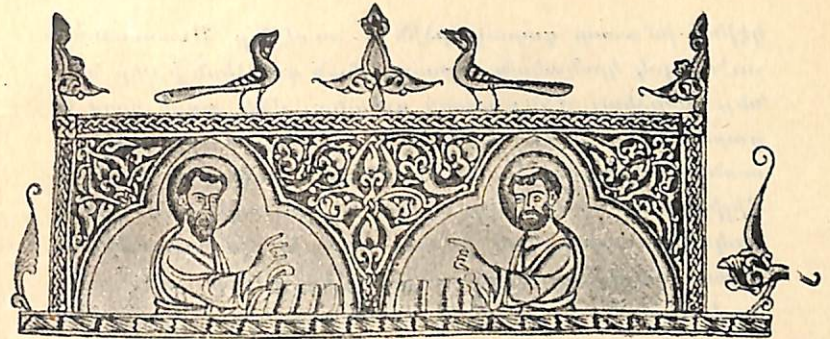
տպ. «Ա. Բ. Ա. Զ»

24289-54

I
ՏՈՆԻՆ ԻՄԱՍՏԸ

Բ. Զ. Զ.

Ա. ԴԱՐԱԴԱՐՁԸ

Ուժգնորէն տարածուեցաւ գաղափարը Հայերէն Աստուածաշունչի դարադարձը ազգովին տօնելու: Ազգին բոլոր սյմերը և բոլոր խաւերը հրաւիրուեցան ի գործ: Գիտութեան ու գեղարուեստի բոլոր ճիւղերը կոչուեցան դարադարձին բազմանկիւն խորշերը յայտնարելու և աշուղէս Ն. դարու անմահ ձեռնարկը ամէն տեսակէտէ գնահատելու: Եւ իրաւամբ, քանի որ հայ մշակոյթի բազմազան ճիւղերը ամուր թելերով կապուած են Աստուածաշունչի թարգմանութեան, և նոյն իսկ աստուածաշնչեան արմատէ կ'ընծիւղին կանոնադեղ բարոյեանները հայ գրականութեան, ինչպէս կրնային լուռ մնար Հասկնալի է ուրեմն անսպառ պէսպիսութիւնը նիւթերուն, սրունք խօսքով ու գրչով կը ծեծուին: Հասկնալի էր ծրագրին գրեթէ հանրագիտական բնոյթը ու անհրաժեշտութիւնը ամիսներով հայութեան աչքերը այս Դարադարձին յառած պահելու:

Եթէ նոյնիակ կրօնական հոգի վրայ սահմանափա-

կէինք խմատը դարադարձին և ուղէինք Աստուածաշունչի լոկ կրօնական — բարոյական գանձերն ի վեր հանել, դարձեալ չէինք կարող դռնալ մէկ քանի օրով և դասախօսութեամբ: Երեքհաղարամեայ մտքի աշխատանքը, մարդկութեան ընտրանիին խկական ճիգերը, միլիոնաւոր հատորները տակաւին չեն սպառած կըրօնական — բարոյական խմատներու և ճշմարտութիւններու բովը Աստուածաշունչին: Վեց ամիսը շատ անձուկ ժամանակամիջոց է, Աստուածաշունչը կրօնապէս հանդիսադրելու համար: Ան դործն է ամբողջ կեանքի, քրիստոնէական — եկեղեցական կեանքի: Քարոզներն ու ծիսական ընթերցումները պաշտօն ունին մարդկային հոգին մերձեցնելու Աստուածաշունչի կրօնարարոյական խորքին: Իւրաքանչիւր պատարագ ու ժամատացութիւն՝ Աստուածաշունչի կրօնական բովանդակութիւնը ցուցադրող հանգէս է և կրնայ իր դարադարձային հանգէս նկատուիլ:

Բ. ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

Ձքնաղ առեղծուած հայ մշակոյթի
Մթութիւն, լոկ վարկածներ են 405էն յառաջ:
Տքնութեան տարիներ սակայն 405 — 435, ուր հազիւ կը սեղմուի վիթխարի գործը:

Բնորոշել կենդանի հնչիւնները լեզուին, նշանագիր հնարել, բառամիջեր ճշգրէլ, լեզու կոկիկել, ոճ ստեղծել, աշակերտութիւն պատրաստել, տիրանալ օտար լեզուներու, սկզբնադրելու արժէքը ստուգել, լաւագոյնն արել, ու հայացնել՝ դասականօրէն՝ Ս. Գրքի նման կութող մը, — ահա՛ այդ տարիներու վիթխարի գործը:

Պայմանները նախ ժպտուն էին, տակաւ՝ ո՛րքան զժնեայ: Կարծես յատկայս, սրտատրտի կ'աշխատի հայ ընտրանին: Կրկին դռները, աշխարհիկ ու հոգեւոր, — մոյթերն ազգին ամբողջեան, — կ'երերան ու կը կործանին ի վերջոյ դաւով: Ամպրոպները կը խտանան սպառնական: Բնագիշ, նախաղագցումն է արդեօք օրհասին. — ուժգին թափ յուսահատ՝ յուսալից ինքնապաշտպանութեան:

Դարբնուած էր նոր ազգութեան նոր ղէնքը: Հոգիներու, — մարդկան, — փրկութեան համար ներշնչւած գիրքը՝ ազգի մը, — Հայո՛ւն, — գոյութիւնը նոր հաստարեւոտ հիմերու վրայ կը դնէր: Գիտակցութիւն կոչումի, և կոչումին յամառօրէն փարած՝ բիւրապատկուած կենսունակութիւն:

Հայաբարբառ Ս. Գրքին կնիքը խոր կը գրոշմուի հայ մտքին ու կամքին, ամբողջ հայ կեանքին ու հայ մշակոյթին վրայ:

Մեր գերագոյն պարծանքը յորդական սղորիւրը կ'ըլլայ մեր միւս պարծանքներուն:

Հայաբեղու Ս. Գիրքն է՝

Հայ մանկաւոյն դաստիարակութեան սրբան.

Մոռնա՞հ՝ հայրենիքի արի պաշտպաններուն, — հայ վանականին, մարտիկին, սպարապետին.

Հայ կրօնական բանաստեղծութեան անսպառ ներշնչարան.

Հայ նուիրական ճարտասանութեան կրակետղ.

Հայ պատճառախնդիր պատմագրութեան անբաժանելի ուղեցոյց.

Հայ ճարտարապետական, քանդակագործական, ներկարչական զարդածեւերու մթերանոց.

Հայ օրէնադրութեան կաղապար:

Ու եթէ զիր — գրականութիւն հայածուին, թողւին, եթէ լեզուն նսեմանայ, աժգունի, մարելու մօտ առկայծ, — Ս. Գիրքը հայատառ՝ պիտի մնայ ցմիշտ պահապան և ուսուցիչ սակեղենիկ հայ լեզուի:

Գ. ԱՋԳ ԵՒ ՄԱՀՏՈՅԵԱՆ ԱՄՏՈՒԱԾԱՀՈՒՆՁ

Չնաչխարհիկ է մատենանը: Անհնար է յագիլ կարգալէ: Սկսեցէք միշտ սկիզբէն, միշտ նորութիւն պիտի գտնէք, անակնկալներու պիտի հանդիպիք: Տեղիք մը, զոր հասկցած սպառած կը կարծէիք, խմատներու նոր վիհեր կը բանայ յանդարծ: Ընտանութեան մէջ աշնքան խոր ու խրթին: Նման է գիշերային երկնակամարին. ս'րքան զննէք ա'յնքան կը բազմապատկուին աստղերը: Հաւատացեալ կամ անհաւատ, ով որ կարգայ, խովայ, որոճայ, հոգւոյն խորքէն ձայն մը պիտի լսէ իրր ներգաշնակութիւն կարգացածին: Համակ մարդկեղէն և համակ գերմարդկային: Տժգոյն է ամէն համեմատութիւն, զի ո'ւէէ համեմատական գծէ վեր է ան: Աստուածաշունչ էին զայն զրազները: Մարդկային աղգակէն վեր աղգակ կը միջամտէր հոն: Հրաշալի էր գրուածքը:

Իսկ թարգմանութիւնը: Կարելի՞ էր հրաշքը թարգմանել առանց խաթարելու, թիւրելու: Կարելի՞ էր հոգեշունչ խմատներուն աշնպէս խորամուխ ըլլալ, որ անոնց նոր զգեստ ձեւուէր առանց տոյժի: Փորձուած էր ի հոռւ յաջողութեամբ: Այնքան յաջողութիւն, որ աշնառջին թարգմանութիւնը — Եօթնամանից — հրաշքի կը վերագրուէր: Բայց յունարէն էր լեզուն: Դարուոր մշակումով յղկուած, նրբացած ու պերճացած լեզու: Իսկ բարբարոսներն ընդունակ էին զրական հրաշակերտներ

ստեղծելու: Բարբարոս էին և Հայերը — յոյն և լատին բացառութեամբ, — բարբարիկ իրենց լեզուն: Թարգմանիկ — Եօթնամանից կողքին արձանացնել նոր թարգմանութիւն մը համարժէք խմատով, զերարժէք լեզուով: Մտացնորներու երա՞զ թէ վիթխարի մտքի, կամքի, ճաշակի գործ:

Յարգանքով արտասանեցէք հակային տնունը: Յեղին ինքնապաշտպանութեան, կենսունակութեան մարմնացումն է: Խտացումն ազգային հանճարներու: Ս. Գիրք Աստուծոյ խօսքն է: Մարդկային հոգին կը թրթռայ ի լուր այդ խօսքին: Ձեռք տուէք նախ Մաշտոցի գործը. Աստուծոյ խօսքը ազգային տարազ է հաղեր: Եւ ահա մարդկային հոգւոյն հետ ազգային հոգին է որ կը դգայ թրթիւրը: Աստուծոյ կը խօսի — Մաշտոց կը թարգմտնէ — հայ միտքն ու հոգին արձագանդ կու տայ: Ուստի՞ այս ներդաշնակութիւնը: Զի ազգութիւնը, ազգային հոգի ու սիրտ, Մաշտոցի կախարհ գրչով թրծուած են: Մաշտոցեան Աստուծածաշունչը ազգութեան հիմնաքար և կառար:

Ի՞նչ է ազգութիւնը: Թող պատասխանէ Ռբնան. «Ազգութիւնը, հոգեւոր ընտանիք է ... սրբազան ոգի ... հրեղէն սկզբունք: Ան կը ծնի անցեալէն ու ներկայէն, որոնք զիրար կ'ամբողջացնեն: Համերաշխութիւնն է և միասին ապրելու ցանկութիւնը»: Արդ կարելի՞ է համերաշխութիւն ու միասին ապրելու ցանկութիւն՝ առանց հոգեկցութեան, մտակցութեան, առանց զիրար համկնարու, և միասին ազօթելու: Լեզուն է հիմնաքարը: Ազգ մը բոլորուած Մաշտոցեան Աստուծածաշունչի շուրջ — ո՛չ ասորի, ո՛չ յոյն, ո՛չ լատին — Հա՛յ Աստածածաշունչի շուրջ: Անկէ կը բխի կեանք, հոգեւոր ընտանիք — ահա՛ ազգութիւնը: Անկէ կը ծագի հրեղէն սկզբունք — ահա՛ ազգութիւնը: Կամուրջ անցեալի և ներկայի միջեւ: Ե. և Դ. դար զիրար կ'ամբողջացնեն —

ու օղակն է Մաշտոց: Բարոյական ամբողջ ենք, մէկ մարմին. զի հոգին մէկ է: Մաշտոց: Եթէ ան չըլլար, օտար պիտի երեւային մեզ Ե. դարու պանծալիները նախամաշտոցեան չրջանին: Լեզուն հիմնաքար և կառար մշակոյթի: Մին մասն է միւսին: Աւելի ընդարձակ է մշակոյթի գերը: Մշակուած սիրտ, հոգի, միտ, — մշակուած ճշմարիտ կրօնով, մաքուր բարոյականով, լուսաւոր զիտութեամբ: Կառարը ազգութեան: Կա՞յ զիրք որ աւելի ստատարած ըլլայ մարդկային մշակոյթին, և կա՞յ հայերէն զիրք մը, որ աւելի խոր ազգած ըլլայ հայ սրտի ու հոգւոյ վրայ, աւելի գեղեցիկօրէն պայծառակերպած զայն, քան Մաշտոցի Աստուծածաշունչը:

— Ի՞նչ սիրտ է դա — Հայուն սիրտն ու հոգին: Աստածածաշունչով մշակուած առեւծանման հայրենասէրներու սիրտ, հրեշտականման Աստուծախօյրերու հոգի: Տնտէր մայրերու աղնուազութիւն սիրտ, անձնուէր հայրերու զաւարտարական հոգի: Բանաստեղծներու քնքուշ սիրտ, զիանականներու ներհուն միտք. ցոլք մը Հայ Աստուծածաշունչէն ամէնուն վրայ:

Բայց կը լսեմ ձայներ բողբոլի: Տոճմին առաքիներութիւնները անկախ են մատենէն, յառաջ են մատենէն: Ակէն կու դան: Ո՞ր ակէն: Տանապնեան է Հայուն արիւնը: Կրկնական է ծագումը: Բիւրական են մարմնախօսական յատկութիւնները: Մի՛ էր Աստուծածաշունչը Մաշտոցի, որ բաղմապատիկը մէկ քուրայի մէջ կը նետէր: Եւ այսպէս միակն էր աղնուացումը, խտացումն ու յաւերժացումը տոճմիկ առաքիներութեանց և մշակոյթի: Եթէ ունինք նաեւ այսօր առաքիներութիւններ տոճմիկ — և ունի՞նք հակառակ դժնդակ պայմաններու, որոնք կ'այլասերեն — անոնց արմատները կը հասնին մինչեւ Ե. դար: Մաշտոցի հոգին կը սաւառնի անոնց վրայ իբր պահապանը հալածանքի և օտարութեան դէմ: Բաղմաղարեան խաւերէն եկող արմատնե-

րու ըխած ծառն տերեւաթափ ընելու համար ըլերամ-
եայ հալածանքներ և օտարութիւն պէտք է կուտակուին
մեր վրայ ամպրոպանման:

Պատմութիւնը մարմնացած է մեր մէջ: Մեզմէ
իւրաքանչիւրը իր հոգւոյն մէջ մթերած կը պահէ դա-
րերու ըմբռնութիւնը: Ազգ ենք զի պատմութիւն
կը պարունակենք, պատմութիւն կը կերտենք, պատ-
մութիւն ենք: Եւ այդ պատմութիւնը 1500 տարիէ ի
վեր կը կերտուի անուղղակի կամ ուղղակի Աստուածա-
շնչեան սկզբունքով, մարդկային պատուոյ գիտակցու-
թեան, անկախութեան ձգտումով — Աստուածաշնչեան
լոյսով — տեսարարաւ մարտիրոսութեամբ: Անկախ է
անհատին ներկայ գիտակից աշխարհայեացքէն՝ հոգւոյն
խաւերուն մէջ ամբարուած պատմութիւնը: Ինչ որ ալ
ըլլայ մեր գիրքը Աստուածաշունչի հանդէպ իրր կրօ-
նական յայտնութիւն, Մաշտոցեան Աստուածաշունչի
երկաթեայ տաւերով մեր հոգւոյն վրայ զբոսնում է
անցեալ մը, որ Աստուածաշնչեան է: Աստուածաշնչեան
ոչ միայն եկեղեցական կամ ընտանեկան սրբավայրի
մէջ, ոչ լոկ զարոյցէն ներս, Աստուածաշնչեան՝ նոյն լոկ
կեանքի մէջ: Մեր պատմական կեանքին կը պատկանին
նաեւ մեր նուաճումներն ու կորուստները, կառուցում-
ներն ու փլուզումները, յաղթութիւններն ու պարտու-
թիւնները, աղօթախառն երգերն ու սիրախառն լացը:
Եւ այդ ամէնէն անմասն չէ Մաշտոցի Աստուածաշուն-
չը: Մեր պատմութիւնը Աստուածաշնչեան է, ու քանի
որ ազգութիւնը մեր հոգւոյն մէջ ամբարուած պատ-
մութիւնն է, ուրեմն Աստուածաշնչեան տարր կայ մեր
ազգութեան մէջ:

Յիշենք վերջապէս ազգութեան գերագոյն ծա-
նուցիչն ու ծնուցիչը: Գիտակից կամք սպրեւել իրր
ազգ: Դժուար է որոշել ազգային այդ գիտակցութեան
ճիշտ թուականը: Թերեւս Արտաշէս զուրկ չէր այդ գի-

տակից կամքէն: Իսկ Տիգրանի բանակները, Արտա-
ւաճաղ, Տրդատ: Ո՛վ գիտէ: Երբ ազգի մը կեանքը ար-
տակեղորոն է, երբ ազգը կը փեռնուի ի նպաստ օտարին,
սկսեցեալ է պակասը կամքին իրր միաձոյլ ազգ սպրե-
ւել: Մաշտոց է որ ազգային նժարին վրայ կը դնէ նոր
ծանրոց մը — Հայ Աստուածաշունչը: Արտակեղորոնը
տեղի կու տայ հայակեղանին: Ո՛վ որ այդ կեղորոնէն
զուլա է — հայ չէ: Ծննդածամն է դա ազգային գի-
տակից կամքի: Օտարաշունչին ու օտարասիրտը կը վը-
տարուի: Մաշտոց չէր հայացներ Աստուածաշունչը, եթէ
չունենար ծրագիր գինելու ազգը սպրեւել կամքով:

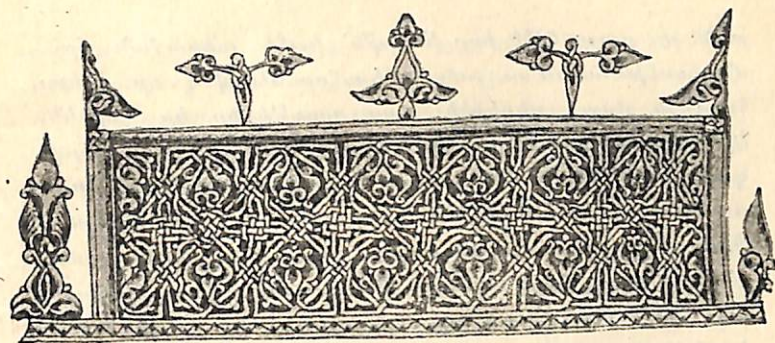
Զգիտեմ թէ Մաշտոցի դարձը, Աստուածաշունչը
կը գնահատենք ըստ արժանւոյն: Ազգային տեսակէտէ:
Զի կրօնական պահանջը կրնայ սեւէ լեզուով յազուրդ
դանել: Եթէ մեր գնահատումը լոկ տօնական, կաճա-
ռային չէ, պէտք է որ ամէն Հայ ընտանիքին զրադա-
րանին մաս կազմէր Մաշտոցեան Աստուածաշունչ մը,
պէտք էր ամէն հայ կարգար դայն: Այս դարադարձը
լաւազոյնս տօնողները չեղան անոնք, որոնք հանդէսներ
կազմակերպեցին, յօդուածներ տպեցին, ճառեր արտա-
սանեցին, երգեր գեղգեղեցին: Դարադարձին լաւազոյն
հանդիսադիրներն եղան և են անոնք, որոնք այս առ-
թիւ Հայ Աստուածաշունչը, Հայ Աւետարանը Մաշտոց-
եան լեզուով իրենց ընթերցանութեան և ուսման նիւթ
ըրին:

Կը փառարանենք զՄաշտոց, և սակայն այնքան
օտար կը թուի մեզ անոր գործն ու լեզուն: Եթէ քիչ
մը աւելի մտերիմ ըլլայինք անոր Աստուածաշունչին, —
ատելութեան, թշնամութեան, նախանձի, անարդարու-
թեան այս դարուն մէջ անգամ պիտի կարենայինք ի-
րականացնել հրապուրիչ դադափարականը ազգութեան, —
հոգեւոր ընտանիք, սրբազան ոգի, հրեղէն սկզբունք:

II

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՄԷՋ

Ա. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ԸՄԲՈՆՈՒՄԸ

Մշակույթի ճիւղերէն զեղարուեստն է զոր կ'ուզենք Հայերէն Աստուածաշունչի մէջ նկատել: Գեղարուեստը ջան մըն է եօթնաստեղեան: Ու գծուար չէ անոր ամէն մէկ ստեղին վրայ Աստուածաշունչի պատշաճ տեղը որոշել: Ճարտարապետութիւն և քանդակագործութիւն, նկարչութիւն և ճարտասանութիւն, բանաստեղծութիւն և երաժշտութիւն խորթ չեն Աստուածաշունչի, ընդհակառակը չա՛տ մտերիմ, ու մեծապէս ևրախտառու: Սակայն անհնար է քանի մը էջերու մէջ բոլոր այդ երախտիքները բացատրել: Թառխը ուրեմն մէկ ստեղին վրայ ու կոչենք Աստուածաշունչը, այդ զըլուխ գործոցը զեղարուեստի, կոչենք զայն կոթող բանաստեղծութեան, զեղեցիկ զրականութեան:

Ասանց բնազանցական հարցերու միջամուխ ըլլալու, ըսենք նախապէս որ զեղեցիկը իրերու այն յատկութիւնն է որ տեսնող, լսող, նկատող հոգւոյն վայելք ու հաճոյք կը պատճառէ: Իսկ այդ յատկութիւնը ուրիշ

բան չէ, բայց եթէ իրը ինքնին՝ իրմէ անբաժան ճշմարտութեամբն ու բարութեամբը: Ասով է որ իրերը հոգւոյն վրայ գեղեցկի տալանորութիւնը կը գործեն: Եթէ իրին բնազանցական բարութիւնը կոչենք վարդ, գեղեցկութիւնը՝ անոր բոյրն է. եթէ՝ բարութիւնը անուանենք սակի, գեղեցկութիւնը անոր փայլն է: Այս է Պղատնի վճիռը: Հոգին իրերու գեղեցկութեան հասու կ'ըլլայ աչքի կամ ականջի միջոցաւ: Միայն աչքին կամ ականջին փոխանցած տպաւորութիւնները «Գեղեցիկ» կը կոչուին և հոգւոյն կը հայթայթեն գեղեցկի ճաշակը: Գեղարուեստի բոլոր ճիւղերը կա՛մ աչքին կամ ականջին ուղղուած են, երբեմն երկուքին միասին, ինչ որ գեղեցկութեան զգացումը կը ստատկացնէ կրկնադատիկ վայելք պատճառելով: Գրական գեղեցկութիւնը լրսողութեան առարկայ է: Բայց կան գրողներ որոնց վստածը գոյներու, նկարի տպաւորութիւն կը թողու:

Գեղեցիկ գրականութեան կը պատկանի բանաստեղծութիւնը: Անոր մշակած նիւթը անպայման մըտացածինը, ցնորականն ու անիրականը չէ: Շատերու մտւար կարծիքն է այդ, որ կը զրկէ բանաստեղծութիւնը իր ազնիւ նկարագրէն, կ'աղքատցնէ զայն, ու հաշմանդամ գոյութեան մը կը մտանէ, ուր բանաստեղծութիւնը իր մշակութային մեծ դերը չի կրնար խաղալ այլևս: Այս, բանաստեղծութիւնը հրեակայութեամբ ու գեղեցիկ լեզուով կը գործէ, բայց կը գործէ մարդկային իրական կեանքի հիման վրայ: Ինչ որ հարադատօրէն մարդկային է — ներքին կամ արտաքին, բնական կամ գերբնական, կրօնական կամ աշխարհիկ — նիւթ է բանաստեղծութեան, որ իր ստեղծագործութեանց մէջ կը հետապնդէ ազնիւ նպատակ: Կեանքի պատկանող իրողութիւնները ան կը ջանայ այնպէս ներկայացնել որ հոգւոյն մէջ կերտուի գեղեցիկ տեսիլը և հոգեկան հաճոյքը: Գեղեցիկ վայելքը տարու համար բանաստեղծու-

թիւնը կը ջանայ աղբել մարդու սրտին ու զգացումին, երեւակայութեան ու զգայնական դատաստանին վրայ: Ո՛րքան աւելի կարողանայ բարձրել երեւակայութիւնը, յուզել զգացումը, ա՛յնքան աւելի լաւ կը խաղայ ան իր զուտ գեղարուեստական դերը, և ա՛յնքան աւելի հմայիչ է անոր գեղեցկութիւնը: Երեւակայութիւնը և զգայնութիւնը խթանելու համար պէտք է որ բանաստեղծութիւնը ունենայ նիւթ մը, գործածէ լեզու մը որոնք երբեք չհեռանան գեղեցկի սանդղաշարէն: Պատկերներ, նմանութիւններ, հակադրութիւններ, ճաշակազիտական ընդլայնումներ պէտք են գիւրացնել մտքի և դատողութեան գործը և դիւրահաս ընծայեն գեղեցիկ վայելքը: Լեզուն ներգաշնակ, բառերը գիւրաշար, խօսքերը չափակեալ, ոճը գրաւիչ — կը յօրինեն կամուրջը՝ որուն վրայէն գեղեցիկը դէպի հոգի կ'ընթանայ: Արտաքին չափ, յանգ, ոտք էական չեն: Բայց չափ ու կշռոյթ զաղափարներու մէջ անհրաժեշտ են: Միայն ռամիկը բանաստեղծութիւնը արտաքին չափի կը կապէ, ու չափական բռնկութիւն կամ բնազիտութիւն գրողն անփական բռնկութիւն կոչէ: Սակայն Հոմերոս ու Եմպոկոլէս նմանութեան ոչ մէկ կէտ ունին բաց ի արպիղոլլէս նմանութեան ոչ մէկ կէտ ունին բաց ի արտաքին չափէն: Մին իրապէս բանաստեղծ է, միւսը՝ փրկափայ: (Արիստոտէլ): «Շատեր չափաւոր կը գրեն առանց բանաստեղծութեան, ուրիշներ ճշմարիտ բանաստեղծութիւն կ'արտադրեն առանց յանգի ու ոտքի» (Ֆենելոն):

Բ. ԱՄՏՈՒՆԵԱՀՈՒՆՁԸ

ԲԱՆԱՄՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ԿՈԹՈՂ

Արդ այս խմատով կը կոչեմ Աստուածաշունչը կոթող բանաստեղծութեան, թէեւ Աստուածաշունչի նըպատակը չէ Գեղարուեստի ծառայել: Աստուածաշունչին կը վերագրեմ, բանաստեղծութիւն ոչ թէ որովհետեւ ան վէպ, անիրական պատմութեամբ, անհաւատալի պատկերներ կը պարունակէ, այլ որովհետեւ մարդկային իրական կեանքի գեղատիպ արտայայտութիւնն է: Աստուածաշունչը կը նկարագրէ իրականութիւն, բայց գեղեցիկ, գեղեցիկ գրականութեան, բանաստեղծութեան բոլոր յատկանիշներով ճոխացած:

Թէ Աստուածաշունչը կոթող բանաստեղծութեան է, այդ համոզումն է մարդկութեան մեծագոյն հանձարներուն, գրականութեան առաջնակարգ մշակներուն, թէ հաւատացեալին և թէ անհաւատին:

«Հրէական Հին Կտակարանին, աստուծային արդարութեան այդ մատենին մէջ կան մարդիկ, իրեր, ճառեր այնպիսի հզօր ոճով մը, որ յուսական եւ հրեղեկական գրականութիւնը չէ կարող գուգահեռ մը ցուցնել: Ահաբեկ և պատկառանքով լի կը մնայ մարդ երբեմնի մարդկութեան այս վիթխարի մնացորդներուն առջեւ: Եւրոպա կոչուած թերակղզին, որ Ասիայի հան-

դէպ իրրեւ թէ յառաջդիմութիւն պիտի նշանակէ, պարզապէս արգահատանք կը շարժէ . . . Հին Կտակարանի ճաշակը փորձաքար է ընտրելու Մեծն ու Փոքրը» (Նիլէ):

«Ոչ հեղեական, ոչ բարեկական և ոչ ալ սեմական բանաստեղծութիւնը ունի երգերու հաւաքածոյ մը, որ բանաստեղծական գեղեցկութեամբ, մարդկային կեանքի խորհուրդներու լուրջ նկատառութեամբ և ամենազնիւ կրօնասիրութեան մը գրաւիչ իրականացումովը հետեւէն իսկ համեմատուելի կարենայ Սաղմոսաց գրքին, որ ամենալուսեւ pianoէն մինչեւ համառուագ fortissimoի բարձրացող երգն է աստուծային վստահութեան Ամբողջ տիեզերական գրականութեան մէջ այս երգերը միակ են» (Դելի):

Ըստ Ալբերդ Լանգէի «Սաղմոսը բնութիւնը երգող ժամանակով ամենատառջին բանաստեղծութիւնն է տիեզերական մատենագրութեան, և միաժամանակ ամենէն հոյակապն է և ամենէն գեղեցիկը»:

Աստուածաշունչի գեղարդիական կողմը զնահատելու և անոր գիտելի չնորհներն ըմբոխներու համար հարկ է իր ճաշակը կրթած ըլլալ հին դասական դպրոցի մէջ: Համերոս մը, Պղատոն մը, Քսենոփոն մը լաւագոյն մարդարաններ են հրահանգուելու և պատրաստուելու համար Աստուածաշունչի գեղարդիականութեան վրէժէ և վրէժ մը կայ Աստուածաշունչի և անոնց միջեւ կրօնական տեսակէտէ, բայց չքնաղ ներդաշնակութիւն այն ամէն բանի մէջ, որ մարդկային է, ուստի նաեւ գեղարուեստի, գեղեցիկ ըմբռնումին և արտայայտումին մէջ: Նոյն յատկանիշերը, նոյն երանդը պատմութեամբ, նոյն խօսուէն պատկերները, նոյն վսեմ գգացումները: Բայց Աստուածաշունչը զանաւոր կը գլխանցնի բնական և անսխալ սիրունութեամբ, վառ ներկարարութեամբ, հոյակապ պատկերներով: Համերոս մը չէ կարող չափուել Մովսէսի մը հետ, որ Երկ-

բորգուհին Օրինացը (զլ. 13.) զրած է։ Ոչ մէկ յոյն կամ լատին երգ այնպէս հոգեգործ է ինչպէս Սաղմոսները։ Եւ կամ առէք Եսային և փնտուցէք նմանը Հովնի, Վերգիլի մօտ։ Մարդկային սիրտը չունի թեկ զոր չթրթռացնեն մարգարէները, ամենաքնքռչէն մինչեւ ամէնէն ահեղը։ Ոչ ոք կրցած է հաւատարիլ, թող թէ գերազանցել, Երեմիայի մը ողբերուն, որոնք գրական սեռին գաղափարականը կը մարմնացնեն։ Կամ առէք Նաւում (7, 1). «Ո՛ր, քաղաք արեանց, ամենեւին սուտ՝ լի անիրաւութեամբ։ Չա՛յն հարուածոյ, ձայն շարժման անուայ, չաչիւն կառաց, շահատակիւն հեծելոց, փայլիւն զինու, շողալ սուսերի, թաւաղլոր խաղալ վիրաւորաց»։ Եւ կամ Դանիէլ. «Ի նմին ժամու ելին մատուցը ձեռին մարդոյ, և գրէին հանգէպ գնդին ի վերայ ի բռնոյ որմոյ տաճարի թագաւորին. և թագաւորն տեսանէր զթաթ ձեռնին որ գրէր։ Յայնժամ հատան զոյնք թագաւորին, և խորհուրդք նորա խռովացուցանէին զնա, և յօգք միջոց նորա լուծանէին, և ծռնկք նորա ըզմիտեանս բարախէին» (Ե. 5—6)։ Պարզ ու վառ։ Կը տեսնենք բանակը, կը լսենք շխահիւնը գէնքերու, դրափը կառքերու—ու թագաւորին դարձկը մեր երեսին վրայ իսկ կը նկատուի։

Սակայն գեղեցկութիւնը երբեմն անգիտ—այդ եւս մաս է գեղագիտութեան։ Ու Աստուածաշունչը վարպետ է նաեւ այս կէտին մէջ։ Նիւթին համեմատ երանգ, լեզու, վառ պատկեր։ Ուրիշ է պատմութեամբ և ուրիշ օրէնսդրութիւնը. ուրիշ մեղմ նկարագրութիւնը և ուրիշ կրքի պոռթկումը, ուրիշ խորհրդակց յայնուութիւնները և ուրիշ բարոյագիտական դասերը։ Ու Աստուածաշունչին մէջ կը թրթռայ ամբողջ ստեղծարար գեղեցկին։ Սիրուն, չորհրդալի, հոյակապ, նորադրոյժ, արտասովոր—տեղւոյն համեմատ, ու միշտ լի գեղեցկութեամբ։ Խանդ, աւիւն, եռանդ, սաստ, կիրք — հոն փնտուցէք,

ու պիտի գտնէք միշտ գեղեցկութեամբ լուսավառ, զի արգարութեան ու սրբութեան ենթակայ։

«Յորի դիրքը նոյն իսկ դուռ երկրաւոր գեղարւեստի տեսնէ՞տէ ամէնէն հոյակապ գործն է հին աշխարհի։ Դաւթի երգերը, Սողոմոնի առակները, Եսայեայ մարգարէութիւնները վեհութիւն մը ունին որ իրենց յատուկ է. իբր սոսկ բանաստեղծութիւն իսկ անոնք հրաշալի են, կրակեալ աստուածային խանդի, որուն կը պարտին իրենց իրենց խիզախ բարձրութիւնները՝ նոր ու նորագոյն բանաստեղծները»։ (Յր. Շլիզեր)։ «Երրորդական մօքի փառահեղ գեղակերան է Յոր։ Ինչ որ է Տանգէի «Աստուածային կառակերպութիւնը» նոր դարուն, նոյնն է Յոր նախաքրիստոնէական շրջանին»։ (Մորից Կարիէր)։

«Քնարերգուի բանաստեղծութիւն է աստուածաշնչեան գեղարուեստի հիմնաձայնը։ Դարերը, ժողովուրդին լաւագոյն մօքերն ու որտեղ կ'արտադրուէ հոն հոգեկան յոգեր եւ թրթռումներ։ Իբր անգագառ արտայայտութիւնը աստուածային վստահութեան, մեղքի գիտակցութեան, փրկութեան կարօտի, իբր ուժեղ արտայայտութիւններ յաւիտենական պատճառի և վախճանի, Աստուածաշունչը գեղատալ օրինակն է կրօնական բանաստեղծութեան դասական մեծութեամբ յուսելովան, ի հեծուկս հաղարաւոր տարիներու միշտ հոգեցունց, սրտապնդող, քաջակերող, մխիթարող»։ (Նոյն)։ — Որպիտի՞ առատութիւն պատկերներու։ Ո՛րքան վառ զգացում հանգէպ բնութեան երևոյթներուն, Անհունին, Հոյակապին, Մեծին, Փայլունին, ու Փոքրին, Մատղային, Խաւարին, Արհաւարակցին։ Ինչպէս սարսաղաղուն հոն պատկերները աստուածային բարկութեան, չուն մեծագործ բանակներու, դոփիւնը երկվարաց ու կառքերու, անապատ միայնութիւնը կործան քաղաքներու։ Ո՛րքան սրտաթիւ կն նկարները մեծիական խաղաղութեան ու երանութեան։

Անդերադանցելի են այս երգիչները՝ մէկ բառով
գիւթող պատկերներ ոգերու, անապատ են նորանոր հա-
մեմատութիւններ գտնելու մէջ: Կը ճանչնան ու կ'ար-
տայայտեն զեղը տունկին ու անասնոյն, կոյտին ու
ծերուն: Ամենաքնքուշին մէջ խկ ավներեւ է անոնց,
համար նկարագրել զիծը: Բնութեան գեղեցիկութեան վե-
րահաս մեր հոգւոյն մէջ կը կաթեցնեն զմայլելի գեղեց-
կութիւններ (Շնտաէ):

Ուստի զարմանալի պիտի չգտնէք որ Աստուածա-
շունչը ոչ միայն գիրքն է կրօնասէրին, այլ նաեւ գիրքը
գեղասէրին, բանաստեղծին: Հոն է որ ներշնչումներ
վնասած են մարդկային գրականութեան անմահները:
Դանտէ, Տասօ, Շէքսպիր, Միլտոն, Կալտէրան, Կլօփշտօկ,
Հերտեր, Շիլլէր, Գէօտէ իրենց բանաստեղծական խոյանք-
ներուն համար Աստուածաշունչէ առած են շունչ ու թեւ,
տեսիլ ու բառ: Աստուածաշունչի ազդեցութեան ներքեւ
է ժէ. զարու գասական Ֆրանսան, և նոյն խկ Ռո-
մանթիլոմը: Վինիւր և Լամարթին Աստուածաշունչ կը
թերթեն սուրբ կրակին ի խնդիր ու հոն կ'որոնէ Հիւսիւր ոչ
միայն նիւթ բանաստեղծութեան, այլ նաեւ ոճ, պատ-
կերներ, վերագիրներ: Աստուածաշունչն է բանաստեղծին
անարի գիրքը: (G. Lanson):

Եթէ այդպէս է աշխարհիկ բանաստեղծութեան
մասին, ո՛րքան աւելի է կրօնական բանաստեղծներու
համար: Կրօնական մարդին մէջ միահեծան է Աստուա-
ծաշունչի գերիշխանութիւնը անոնց վրայ, որոնք կըրօ-
նական ապրումներ ու զգացումներ նիւթ առած են ի-
րենց ստեղծագործ երեւակայութեան ու լիզումին:

Գ. ԱՍՏՈՒԱԾԱՀՈՒՆՁԸ՝ ՆԵՐՇՆՁԱՐԱՆ ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ

Մեր բնիկ կրօնական բանաստեղծութիւնը Աստ-
ւածաշունչէն ծնած, անով զարգացած ու անած է: Հընդ-
եւրոպական ազդերու մէջ Յոյնէն ու Լատինէն յետոյ
Հայն եղաւ որ թարգմանեց Ս. Գիրքը, գնահատեց ա-
նոր գրական արժէքն և անոր վրայ հիմնեց նոր շրջան
մը բանաստեղծութեան, կրօնական բովանդակութեամբ:
Ս. Գրքի բանաստեղծութիւնը, ոգելից ու հոգեյոյգ,
վարակից գեղեցիկն սրաշտամուռքով հայ կրօնասէր հոգին:
Հայ հայրապետներ ու վանականներ Ս. Գրքէն կը տար-
վին ոչ միայն ազօթել, այլ գեղեցիկ, յուզիչ գիւթիչ
կերպով ազօթել, երգել: Պիտի ունենայինք մեր զմայ-
լելի շարականները, եթէ Աստուածաշունչը եղած չըլլար
Գեղարուեստի, բանաստեղծութեան կոթող: Պատասխա-
նեցէք ինչպէս կ'ուզէք, սակայն անխախտ կը մնայ սա՛
իրողութիւնը որ մեր բանաստեղծ հայրապետները ըս-
տեղծագործ են Աստուածաշունչի դպրոցին մէջ: Անոնց
յաղթական երգերը, օրհնութիւններն ու փառարանու-
թիւնները, անոնց երախտագիտութիւնն ու զոհութիւնը,
անոնց սէրն ու ատելութիւնը, ուրախութիւնն ու
տրտմութիւնը, թախիծն ու կարօտը, անոնց զիզջն ու

ապաշաւը, մէկ խօսքով անոնց բոլոր զգացումներն ու կրքերը, զորս դարուն լեզուով գրի առած են չարականներու կամ մեղեդիներու ձեւին տակ, հանձարեղ քաղաածներ են Աստուածաշունչի բուրաստանին, բոյրեր են Աստուածաշնչեան ծաղիկներու: Ոչ լոկ ոգին է նոյն և ընդհանուր հայեցողութիւնը, ոչ միայն խորհրդանշելը ու այլարանութիւնները, ոչ միայն նոյն նկարագեղ պատկերներն ու տեսիլները, այլ նաև նոյն խօսքերն ու բառերը, նոյն դարձուածներն ու ոճերը: Աստուածային հոգին է որ կը սաւառնի հոս ու հոն, միշտ պարզ ու ճշմարիտ, այդ իսկ պատճառաւ միշտ գեղեցիկ և յուզիչ: Անմահ գեղեցկութիւն ունին Սաղմոսներն իրենց քնարերգութեամբ, նոյնպէս անմահ գեղեցկութիւն կը պարունակեն ասորայարանաց չարականները, ուր ոչ թէ լոկ հայ՝ այլ մարդկային հոգին կուլալ կ'աղբայ շեշտերով, որոնց վարակիչ յոյզին ոչ ոք կրնայ զիմաղրել: Հայ կրօնական բանաստեղծը տէրն է մեր սրտին ու արցունքին, և այդ տիրապետութիւնը ոտացած է Երգ Երգոցէն ու Երեմիայէն, Մարգարէնիւրէն ու Աւետարանիչներէն: Եթէ հայ լեզուն զուրկ է վանկերու քանակէն և հեռեւարար անկարող է յունական—լատինական իմաստով չափական բանաստեղծութիւն արտադրելու, նոյնքան աւելի սերտիւ կը յարի հայ բանաստեղծը Աստուածաշունչի բանաստեղծութեան նոյն իսկ արուեստին, ու չափ, կշռոյթ կը դնէ ոչ թէ վանկերու, այլ դադափարներու, արամարանութեան, խորհուրդներու մէջ:

Սին խօսք չէ, երբ կրօնական բանաստեղծութիւնը կը կապենք Աստուածաշունչի հայ թարգմանութեան, որովհետեւ այդ թարգմանութիւնը գեղարուեստական կոթողի մը հայացումն էր և այն՝ գեղարուեստորէն դասական հայացումը:

Դ. ԱՌԱԿԱՅ ԳԻՐՔԸ

Գեղարուեստական հայեցակէտէ՝ Աստուածաշունչի բոլոր մասերը հաւասար արժէք չեն ներկայացներ: Համակ գեղարուեստական մատեններու կողքին,— ինչպէս են Սաղմոսները, Երգ Երգոց, Յոր, Իմաստութիւն,— կան ուրիշներ որոնք պատմական ամբողջի մը մէջ բանաստեղծական մեծարժէք հատուածներ կը պարունակեն.— օր. Մարգարէները, Ծննդոց, գլ. 49, Երկրորդումն Օրինաց, գլ. 32, Դատաւորաց, գլ. 5, Թիւք, գլ. 23, 24, ևւայլն: Աստուածաշունչի հայացումը կատարւած է գրքերու ո՛չ ժամանակագրական, ո՛չ աւանդական կարգին համաձայն: Իմաստութեան և զգօնութեան հետամուտ մեր գեղատէր թարգմանիչները գեղարուեստական կոթողէն կ'ընտրեն մատեն մը որ իր բովանդակութեամբ և իր արուեստով ինքնուրոյն էր, ևւ տալով գոհացում կու տան կրկին պահանջներու, թէ՛ կեանքին, որուն վարիչն ըլլալու էր իմաստութիւնը, և թէ՛ գեղարուեստին՝ որ գեղեցիկով, բանաստեղծութեամբ կեանքը կը քաղցրացնէ: Աւ այդ յարմար էր Առակաց Գիրքը: Ու Ե. Դարու զարթոնքի մեծ պարագլուխը՝ Մաշտոց՝ կու տայ անոր դասական թարգմանութիւնը: Չենք ճանչնար ուրիշ գրքերու թարգմանիչներուն անունները ճշտիւ: Այնքան աւելի երախտապարտ ենք Կորնելի, որ այս միակ բացառութիւնը պահած է մեզ, և այնքան աւելի խնամքով ու զուրգութեամբով զրադելու ենք

ԱՌԱՅԱՅ գրքով, քանի որ Մաշտոցն է որ Սողոմոնի փորձագետ խմատութիւնը իր սիրելի ազգին կը ներկայացնէ ոսկեղէն բարրաւոր:

Որովհետեւ Աստուածաշունչը՝ հայացուած առաջին զիրքն է, որովհետեւ գեղարուեստական է, որովհետեւ Մաշտոցի՝ գրչէն ծորած է, սիրով կանգ կ'առնուած այդ գրքին վրայ:

Բանաստեղծական է, գեղարուեստական է Առաւելայ Գիրքը: Բայց հոս գեղագիտութիւնը առանձնապատուէ զբաշտ մը կը ստանայ անով որ գոյգուած է կեանքի խմատութեան, բարոյական ճշմարտութեան: Մինչ քնարերգակ բանաստեղծութիւնը երգ երգացի կամ Սաղմոսներու՝ անհատական զգացումներու յորդուածը կը պարունակէ, հոս օտարին խրատը կը զիտուի և առայդ կը գործածուին կարծ ասացուածքներ, որոնք իրենց խմատուն բովանդակութեամբ և գրաւիչ արտայայտութեամբ կը կառնին յիշողութեան, կը յարին սրբին: Բանաստեղծական վարդապետական կը կոչուի զբրահան այս սեռը, զոր մշակած են Յոնիսէն՝ Փոկիւլիզդէս և Թէոփիս, Լատիններէն՝ Պուրլիոս Սեւերոս և Դիւանիսիոս: Կեանքի փիլիսոփայութիւնը խտացուած է 31 զբաշտներու կամ 375 խմատայից խօսքերու մէջ: Կիրք և աւելն բացակայ են: Յորձանապտոյտ, ահագնավազ, անկապտի գետի մը առջեւ չենք դանդաղ: Զուր մը կը հասի հեղատան՝ երկու կողմէն գեղեցիկ բնութեամբ եղերուած: Երբայական բանաստեղծութեան միջոցները, — հակադիր, համադիր կամ համանիշ գուգակչութիւնը — կը կազմեն եզերքները՝ ընտիր բառամթերքով:

Հոս է որ կը ցուցուի խմատութեան կարեւորութիւնն ու անդուգական գեղեցիկութիւնը, ի վեր կը հանւին պատուիրներն համեղ, օգուտներն անանց: Մանր պատուէրներով ամբողջ կենդանի պատկերը կը գծուի: Առաքինութեան ու սրբութեան նուիրուած ըլլալու են սիրտ

ու բերան: Կրքերու և մարտիւթիւններու դէմ, որոնք կ'աւերեն, կ'սպաւանեն ամէն երջանկութիւն, զգոնութիւն ու արիւթիւն հարկ է: Ու որքան սրբութիւն կրքերէ, ա՛յնքան աւելի յարմար անօթ կը դառնայ խմատութեան, որ յաւիտենական է և աստուածային: Հակադրեցէք զգոնն ու անզգոնը, խմատունն ու յիմարը, — ի՞նչ տարբերութիւն կը ներմուծեն անհատական և ընտանեկան կեանքի մէջ: Առաքինութիւնը միայն շահարէր է, մարտիւթիւնը միայն վնասակար է: Սակայն երեւոյթը խաբկատէր է: Վերջնական վարձատրութիւնը բարւոյն, վերջնական պատիժը չարին վերապահուած է, զի կոյր պատահարի ձգուած չէ մարդկային կեանքը, այլ ենթակայ աստուածային ամենիմաստ նախախնամութեան և առաջնորդութեան:

Այս է հիմնական միտքը այս փիլիսոփայութեան, զոր այնչափ պատշաճօրէն ու գեղազիւօրէն կը ներկայացնէր Մաշտոց իր հարազատներուն:

Պատշաճօրէն:

Յիրաւի, նոր չրջանի մը սեմին վրայ, որուն մէկ կողմը անզիր և միւս կողմը գրական ժամանակը կը փրէր, ազգը լոյսի և զիտութեան խնամխացներու այն առաջին ժամուն, ի՞նչ կար աւելի պատշաճ քան յորդորը՝ սիրելու խմատութիւնը, նուիրուելու անոր բոլոր ներշնչումներուն և այսպէս սկիզբ դնելու նոր, գաղափարական կեանքի: Դ. դարը զգալի կերպով անտեսած էր խմատութեան պատուէրները: Եթէ կ'ուզէին ազատի խմացական ստորնացուցիչ ստրկութենէն ու բանալ նոր չրջանը լոյսի և յառաջդիմութեան, հարկ էր ողււրդին նուիրուիլ խմատութեան: Ուստի պատշաճ էր նորադիւտ հայ տառերով նախ գրի առնուիլ խմատութեան կենսական պատուէրները: Սահակ — Մաշտոցեան վիթխարի գործին նպատակն էր մղել ազգը՝ «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ. խմանալ զբանս հանձարոյ... ի

միտ առնուել զարդարութիւն ճշմարիտ և զիրաւունս».
(Առակաց, Ա. 1.): Մաշտոց իր ցեղին բոլոր անդամները
ձօխացնել կ'ուզէ հողեկան դանձերով: Հայրազններու
մէջ պէտք չեն գտնուել այլեւս անխրատներ, անզգոն-
ներ, ըմբոստներ, որոնցմով ազգը կը քայքայուի ու
թշնամւոյն աւար կը դառնայ: «Լուր, որդեակ խըրա-
տու հօր քո, և մի՛ մերժեր զօրէնս մօր՝ քո: Զի պսակ
շնորհաց ընկալցի զլուխ քո, և մանեակ ոսկի ի պս-
րանոցի քու»։ Նոր սերունդին ու դարուն սեմին վը-
րայ պատշաճ էին սոյն խմատալից շահաւէտ խրատնե-
րը ուղղուած երիտասարդին ու ծերին — ու հայ կ'նոջ:

Այո՛, Հայ կ'նոջ: Ինչպէս խայտացին հայ մայրե-
րը ու տիկիները, երբ Մաշտոցեան զրչէն ծորեց աստ-
ւածաշունչ նկարագիրը ժրագլուխ կ'նոջ —, այն կ'նոջ,
որ Ե. դարու զիւլցաղները դատախարակելու վեհ կոչումն
ունէր: Հպարտ զիտակցութեամբ կրնար Մաշտոց աստ-
ւածաշնչեան տողերուն մէջ հայ կ'նոջ պատկերը տես-
նել, ցուցադրել կենդանի պահելու համար անոնց մէջ
կոչման զիտակցութիւնը: Այրեր ու կիներ ի դարձ կը
հրաւիրէր Մաշտոց: Եթէ այրերուն ձեռքը զրիչ ու զէնք
կու տար, այդ ձեռքին ոյժն ու ճարպիկութիւնը կը
վստահէր հայ կ'նոջ:

Զեմ ուղեր ըսել, թէ փորձ խմատութիւնը Մաշ-
տոցէ առաջ գոյութիւն չունէր: Ունէր: Բազմաթիւ են
յուշարձանները ցեղային առաքինութիւններու նոյն խոկ
օտար մատենագիրներու մօտ: Մեր հեթանոս նախնեաց
լուսաւոր բարուց և առաքինի հասունութեան ստուեր
չի հասնիր եթէ ըսեմ, թէ Մաշտոցի «Առակները» կու
գային նոր փայլ ու չող տալ ցեղին դարաւոր առաքի-
նութիւններուն: Իմաստութիւնը որ մեր մամիկներու
և պապերու բերնէն կը կաթէր, օրհնէքները որոնք մե-
զեղիի նման կ'օրօրէին մատղաշ սերունդը, Աստուա-
ծաշունչ առակներու համն ու բոյրը, գեղն ու թոյրը

կ'իւրացնէին այն օրէն, երբ Մաշտոց հրապարակ կը
հանէր զանանք լեզուով մը որ իրր ոսկեղէն այնքան
զեղազիւօրէն կը զգեստաւորէր ոսկեղէն կորիզը Առակ-
ներուն:

Գեղազիւօրէն: Ու հոտ կարող ենք մեր աչքը վե-
րըստին ուղղել ամբողջ Աստուածաշունչին, և ոչ թէ
միայն Առակաց թարգմանութեան:

Ե. ԼԵԶՈՒԻ ԳԵՂԵՅԿՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱՀՈՒՆՉԻ ՄԷՋ

Գեղեցիկը բացատրելու, նկարագրելու համար՝ Բանաստեղծութիւնը լեզու մը կը պահանջէ որ իրաւամբ կարենայ գեղեցիկ յորջորջուել: Ու լեզուն՝ զոր կիրարկեցին Սահակ — Մաշտոց թարգմանելու համար աստուածաշունչ բանաստեղծութիւնը, ԳԱՍԱԿԱՆՕՐԷՆ ԳԵՂԵՅԻԿ ԷՐ:

Բացառիկ, եզակի է հոս Հայուն գիրքը: Կարող էք գտնել թարգմանութիւններ, որոնք աւելի արժէքաւոր և հնազոյն օրինակներու վրայ յենուն. թարգմանիչներ, որոնք աւելի հմուտ եղած ըլլան սկզբնաղբերու լեզուին — երբայեցերէնի, յունարէնի — քան մեր հայ թարգմանիչները, և աւելի աստիճանաբար իւրացնելու և հաւատարմօրէն արտայայտելու միտքը սկզբնաղբին, հետեւաբար կարող էք գտնել թարգմանութիւններ որոնք աւելի անսխալ ըլլան քան հայ թարգմանութիւնը — բայց չէք կարող գտնել ուրիշ մը, որ Աստուածաշունչի գոհար բանաստեղծութիւնը թարգմանած ըլլայ լեզուով մը այնպէս դասական, այնպէս գեղեցիկ ինչպէս հայերէնը:

Չեմ խօսիր արդիական լեզուներու մասին, որոնք զուրկ են դասական կատարելութենէ, փոփոխութեան ենթակայ: Անոնք ստիպուած են իրենց կերպարանա-

փոխութիւններուն մասնակից ընել նաեւ Ս. Գիրքը: Չեմ խօսիր ասորերէնի, կոպտերէնի, եթովպերէնի մասին, որոնք բանասիրական ամէն առաւելութեամբ հանդերձ, Աստուածաշունչի մէջ դասական չեն: Նոյն իսկ յունարէնը — որով նոր Կտակարանը և Հինէն քանի մը մատենաներ զրուած են —, լատիներէնը, որ հնազոյն թարգմանութիւններէն է, անփայլ մեծադ երբ Աստուածաշունչի կը ծառայեն: Աւելին: Հին Կրտակարանի մեծ մասը երբայեցերէն զրուած է գրեթէ հազար տարուան երկար ժամանակամիջոցին: Ժամանակի երկարութիւնն անգամ անհնար կը դարձնէ մէկ դասական լեզուի գործածութիւնը: Եւ յիշաւ երբայեցերէն Աստուածաշունչը կը պարունակէ դասական մատենաներու կողքին՝ ոչ—դասականներ, անկախ բնականաբար բովանդակութենէն, որ միշտ գերաբով է: Իսկ Հայերէն Աստուածաշունչին չքնադ լեզուն: Մայրէ ծայր դասական գեղեցկութեամբ օժտուած է:

Դարեր ու սերունդներ աշխատած էին հայ լեզւին վրայ: Վերջին դրական յղիւածքը կու տային Սահակ — Մաշտոց ու կը դնէին զայն ի սպաս ամենալսեմ բանաստեղծութեան:

Դասականութիւնը լեզուի մը չափահաս, ուժեղ շրջանն է: Գեղեցիկ է ան, որովհետեւ այն լեզուն խօսող մարդը իր հոգեկան կատարելութիւնները կը ցուցնէ հոն: Հոգին կենդանի ոյժ մըն է, անանց, անփուտ զոյացութիւն մը, լուսատենչ ու լուսաշող էութիւն մը: Երբ լեզու մը յաջողի հոգեկան այդ յատկութիւնները մտքմտացնել, կը զգենու գեղեցկութիւն մը, զոր դասական կը կոչենք: Առ այդ հարկ է որ թոթափէ անշարժութիւնը, մեռելութիւնը, և կիսնք, շարժունութիւն, ձկնութիւն ցուցադրէ՝ հոգեւոյն աշխոյժ և անկաշկանդ տնտիւնը բացատրելու համար: Փերականական ձևերը, խոնարհումներն ու հովուումները, բար-

դուժիններն ու անհոգիները պէտք չեն ըլլալ տարտամ, կամայական, անկանոն Այդ պիտի խանգարէր հոգւոյն ճաշակաւորական վայելքը, հոգւոյն՝ որ ինքզինքը իր անմեռ էակ՝ բնագոյնական և տրամաբանական անյեղ- լի օրէնքներու հպատակ կը ճանչնայ: Լեզուի մէջ օրէնքը, կանոնը, ամուր և տեւական, պայման է անոր դասական գեղեցկութեան: Ողնայարը, որ պիտի կրէ պատշաճադարդ չէնքը լեզուին: Աւելցուցէք անոր վրայ լեզուի տարրներուն պայծառ աղերսը, խօսքի մասերուն մեկին զօգը և դիւրաշարժութիւնը, ու պիտի գտնէք լեզուին գեղեցկութեան անհրաժեշտ պայմանը — լոյսը, որ մտքէն, գաղափարներէն կը ժայթքէ և խօսքին մէջ ապակի կը փնտռէ: Դասական լեզուն խտաւարհանջ է՝ գործածուած բառերու հանդէպ: Բառերը կը ստեղծէ Ազգը: Ազգին հանճարները՝ կիրթ ու նուրբ ճաշակով, ցեղին հոգւոյն խոր գիտակցութեամբ, բնագոյնական ըզգայութեամբ՝ քննութեան բովէն կ'անցնեն ու խումբ մը բառերու մուտ կը չնորհեն՝ զրականութեան տաճարի մէջ, իսկ ուրիշ բառերու հանդէպ կը բռնեն վերապահ, մերժողական դիրք: Այսպէս կը կազմուին ընտիր բառադանձ, ընտիր քերականական ձևեր, ընտիր ոճ—ականջին դիւրալուր, չրթունքներու հեշտին, երեւակայութեան յանկուցիչ: Այսպէս պէտք է ըլլայ լեզուի մը դասական գեղեցկութիւնը, և այսպէս է այն լեզուն, զոր Սահակ—Մաշտոց կիրարկեցին Աստուածաշունչը հայացնելու համար:

Աստուածաշունչին ներքին գեղեցկութեան լաւագոյն հայելին է հայ թարգմանութեան լեզուն, իր դասական գեղեցկութեամբ: Հոգ չէ թէ մէկ անձ չըլլայ թարգմանիչ, հոգ չէ թէ այդ զանազան թարգմանիչները ունենան իրենց առանձնաշատութիւնները, հոգ չէ թէ նոյն իսկ Աստուածաշունչը զանազան ոճեր—հանդիսականն ու ընտանեկանը, զարդալիցն ու անպա-

ճոյճը, պատմականն ու հեռուորականը— պահանջէ համեմատ նիւթին, որ գեղեցիկ զրականութեան կամ բանաստեղծութեան գլխաւոր բոլոր սեռերը կը պարուհակէ—, հոգ չէ թէ վերջապէս հայ բոլոր թարգմանիչներու յունագիտութիւնը և թարգմանչական արուեստը հաւասար բարձրութեան վրայ կանգնած չըլլայ— հակառակ այս թերութիւններուն՝ Ե. դարու Աստուածաշունչը համակ դասական է:

Դասական գեղեցկութիւն սփռուած է Ղեւտական չոր օրէնքներուն վրայ ա՛յնպէս ինչպէս ճարտարապետական ցուցմունքներու վրայ: Դասական գեղեցկութիւն կը փայլի ճիւղագրութիւններու մէջ այնքան զբաւիչ որքան պատմական գրուագներու մէջ: Մարգարէներու շանթերը դասական գեղեցկութեամբ կ'իջնան Հրեաներու և հեթանոսներու վրայ, այնպէս ինչպէս Մեփական Արքայութեան դասական բարիքներն ու չնորհները դասական գեղեցկութեամբ կը ցոյան: Դասական այդ գեղեցկութիւնն է, որ հայերէնի մէջ մոռցնելու տայ չափի պակասն հոն, ուր սկզբնաղբիւր հաւանորէն չափ ու կշիռ դրած էր բառերու մէջ, ցայտեցնելու համար բովանդակութեան գեղեցկութիւնը: Հայ լեզուի գեղէն յստիշատակուած՝ չենք անդրադառնար անգամ այս պակասին, եթէ պակաս է այն: Եւ հմայիչ է հայ լեզուի գեղեցկութիւնը, զի անբռնադրօսիկ է: Ոչ մէկ ճիւղ գեղեցիկ երեւալու, զարդեր բարդելու, անականներ յօդելու: Ամէն բայ ու բառ, ամէն մասնիկ ու յօդ որ թարգմանչի գրչէն կը հոսի, պարզօրէն, բնականօրէն կը հոսի, իր բուն տեղը կը գտնէ, և այդ պատճառաւ թէ՛ գեղեցիկ է և թէ՛ խմաստալից: Ծննդոցէն մինչեւ Առաքելոց թղթերը—ի՛նչ ահագին պէսպիսութիւն նիւթերու, ի՛նչ ծով խորիսոր յայտնութիւններու, ի՛նչ անապառ բով հոգեկան յոյզերու, կրքերու, և սակայն միեւնո՛յն հոգին: Այդպէս է նաև լեզուն, որ իր ծփանքներուն, վէտ-

վէտուհներուն, յորձանքներուն մէջ՝ բան մը կը պահէ անխորտակ: Իր դասական գեղը, իր չնորհալի կերպարանքը: Կանոնաւոր հոլով ու խոնարհում, ձեւերուն մէջ համաչափ ու հաւասարակշիւ, բաւերով ընտիր, համաձայնութեամբ ու շարադասութեամբ մեկին ու ձկուն, նախդիրներով՝ բարդութեանց մէջ զուսպ ու գըրկեթէ երկչոտ, պարզ և արմատ բոսերով վեհ և անվախ, և — ու հոս է որ հայ թարգմանիչը գեղազիւութեան հիմնական պահանջը կը կատարէ խանդավառ — կըրկնութեան թշնամի, և սիրահար պէսպիսութեան, երկնեւանդութեան, բաւերու փոխիսութեան, որով լեզուին չնորհը կը բազմապատկուի: Պէսպիսութիւնը մեր գեղազիւական ճաշակին էական պայմաններէն է: Միօրինակութիւնը յոգնութիւն և ձանձրոյթ կը պատճառէ: Սահմանաւոր միտք և երեւակայութիւն՝ նոր պատկերի և նոր բառի խթանին ներքեւ գտնուելու են չընդարմանալու, չնիրհելու համար: Ու հայ թարգմանիչը՝ պատմութեան, մարգարէութեան, բանաստեղծութեան հոտանքին համեմատ լեզուին ալ կու տայ վազք մը տարրէ տարր, մակզերէ մակզեր, մակրայէ մակրայ, բայէ բայ, ու յառած կը պահէ մեր աչքը նորանոր լեզուապատկերներու և այդպէս կը հայթայթէ վայելք գեղազիւական: Դիւթուած լեզուէն, անոր, դասական մշտանորոգ, մշտաթարմ՝ գեղէն, անձնատուր՝ կ'ըլլանք գրչին որ Հայ է, առանց թերեւս խորը թափանցելու խմաստին՝ որ Աստուածաշունչ է: Այո՛, Աստուածաշունչը, այդ աստուածային գեղակերտը, իր հայ ձեւով ահաւոր վտանգը կը պարունակէ խմաստէն աւելի լեզուին անձնատուր ըլլալու: Այնքան գեղեցիկ է ան: Ահա պարտաւոր որ գերադրական դրուստիք կը նշանակէ:

Հայերէն Աստուածաշունչի վրայ նայիլ իրր բանաստեղծական կոթողի մը, նոր յայտնութիւն կը նշանակէ Ե. զարու մասին: Վարժած ենք ըսերու թէ

Ե. զարու հայ մատենագրութիւնը առաւելապէս թարգմանչական և կրօնական էր: Ու, երբ կրօնական կ'ըսենք, կ'ուզենք հասկցնել թէ անկէ կը բացակայէր գեղեցիկ գրականութիւնը, բանաստեղծութիւնը: Սխալ ըմբռնում: Արդահատելի պիտի ըլլայինք եթէ Ե. զարէն բացակայէր բանաստեղծութիւնը, գեղեցիկը. բայց այդպէս չէ:

Քանի որ մեր հայրերը Աստուածաշունչն է որ նախ հայացուցին — որ կոթող է գեղարուեստի —, քանի որ Աստուածաշունչէն նախ Առական գիրքը հայացուցին, որ գաղտրիկ բանաստեղծութիւն է վարդապետական, ու քանի որ հայացուցին դասական գեղատիպ լեզուով այսու իսկ Ե. զարու հայ գրականութիւնը լեզուով ու նիւթով գեղեցիկին զօգեցին: Նիւթին գեղեցիկութիւնը աստուածային Հոգիէն կը ըլլէր, լեզուին գեղեցիկութիւնը՝ հայ հոգիէն: Մին՝ աստուածաշունչ, միւսը՝ հայաշունչ:

2. ՆՄՈՅՇՆԵՐ

ՍԱՆՍՈՍԱՐԱՆԷՆ (ՃԳ.)

Օրհնեա անձն իմ զՏէր Տէր Աստուած իմ, մեծ եղեր յոյժ: Խոտաւանութիւն և մեծ վայելչութիւն ըզգեցար, արկար զլոյս որպէս զօթոց. ձգեցեր զերկինս որպէս խորան, և արկար ի վերայ ջուրց զվերնայարկս նորա: Ո՞րքն յամպս զգնացս իւր, և չըլի նա ի վերայ թևոց հորժոյց: Ո՞րքն զհրեշտակս իւր յոգիս, և ըզպաշտօնեալս իւր ի հուր կիզելոյ: ... Խորք որպէս զգետ վերարկու է նորա, ի վերայ լեռանց կացցեն ջուրք: Ի սաստէ քաւմէ վախեցեն, և ի ձայնէ որոտալոյ քամմէ սարսիւցեն: Երանեն լեռնանան և իջանեն դաշտանան ի տեղի յոր հաստատեցեր զնոսա: Սահման եղեր և ոչ անցանեն, և ոչ ևս դառնան ի ծածկել զերկիր: Առաքեցեր զաղբերս ընդ ծործորս, ի մէջ լեռանց զընացեն ջուրք, արբուցանել զամենայն զաղանս վայրի: Յաղեսցին ցիւք ի ծարաւս իւրեանց: Անդ թռչունք երկնից բոյնս զիցեն, և ի միջոյ վիմաց տացեն զձայնս իւրեանց: ... Բուսուցեր խոտ ի լերինս, զգալարի ի ծառայութիւն մարգէլան: Հաներ զհաց յերկրէ: Գինի ուրախ առնէ, իւզ զուարթ, և հաց հաստատէ զսիրտ

մարդոյ: Յաղեսցին ծառքն անտառի, և մայրքն լիրանառ զորս դու տնկեցեր: Անդ թռչունք երկնից ձագս հանցեն, և բոյն արագլի տալաւն է նոցա: ... Արարեր զլուսին վասն ժամանակի. արեգակն ծանեալ զժամ մտանելոյ իւրոյ: Արարեր խաւար, և եղեւ զիչեր: Ի նմա գնան ամենայն զաղանք անտառի: Կորիւնք առիւծաց մռնչեն և յախշտակեն, և խնդրեն յԱստուծոյ զկերակուր իւրեանց: Ի ծագել արեւու ժողովին, և ի մօրիս իւրեանց զաղարին: ... Որպէս զի մեծ են զորքք քս Տէր: ... Այս ծով մեծ և անգործ. ի սմա ևս սողունք՝ որոց ոչ դոյ թիւ. զաղանք մեծամեծք և մանուկք. ի սմա և նաւք գնան, վիշապն՝ զոր ստեղծեր խաղալ նովաւ: Ամենեքեան քեզ սպասեն ... Դարձուցանես զերեսս քո ի նոցանէ՝ և խաղին. հանես զողի քո ի նոցանէ, պալատին և ի հող գառնան: ... Ո՞ր հայի յերկիր՝ և տայ զոգալ սմա. մերձի ի լերինս և ծխեցին: Օրհնեցից զՏէր ի կեանս իմ: Սաղբոս ասացից Աստուծոյ իմոյ մինչև եւմ ես:

ՅՈՒՐԱՅ ԳՐԳԷՆ (ԼԸ. 1-28)

Ո՞վ է դա, որ թագուցանէ յինէն զխորհուրդս, ժողովեալ բանս ի սրտի. և համարի յինէն թագուցանել: Պնդեա՞ իրրեւ զայր զմէջ քո. հարցից զքեզ՝ և տուր ինձ պատասխանի: Ո՞ւր էիր՝ մինչ ևս հիմունս արկանէի յերկրի ... Ո՞վ ետ զչափ դորա ... կամ ո՞վ արկ ի վերայ դորա լարս: Յե՞ր վերայ հաստատեցան աղիւք դորա. ո՞վ է որ արկ զվէմն անկեան ի դմա: Յորժամ եղեն աստեղք ձերք՝ ամենայն հրեշտակք աստեղաց

օրհնեսցին զիս մեծաձայն ... փակեցի զծով դրամբք ...
 Եղի նմա մէջ ի հանդերձ, և զմատախուղ նմա ի խան-
 ձարուբա: Եղի նմա զսահմանս՝ եղեալ փականս, և
 դրունս: Առաջի, ցալդ վայր եկեսցես, և այլ մի՛ անցա-
 նիցես, այլ անդրէն ի քեզ խորտակեսցին ակիք քո:
 Առ քե՞ւ կարգեցի զլոյսն առաւօտին ... կամ թէ քո՞
 առեալ զհողն կաւ՝ ստեղծեր կենդանի և խօսուն, եղի
 զնա յերկրի: Եւ մերժեցե՞ր զլոյսն յամպարշտաց, զրա-
 զովկա ամբարտաւանից խորտակեցե՞ր: Հասեալ իցես յակն
 ծովու, և ընդ հետս անդնդոց չըջեցա՞ր: Բանայցե՞ն քեզ
 ահիւ դրունք մահու, բարապանաց զժոխաց տեսեալ ըզ-
 քեզ սարսեցի՞ն: Խելամո՞ւտ իցես լայնութեան սա ի
 ներքոյ երկնից, ա՛ղէ՛ պատմեա՛ ինձ որչափ իցէ: Զի՞նչ
 երկիր իցէ, յորում լոյսն ազանիցի, կամ զի՞նչ տեղի
 խաւարի: Տանիցե՞ն զիս ի սահմանս նոցա եթէ խելա-
 մուտ իցես շաւղաց նոցա: ... Երթեա՞լ իցես ի շտեմա-
 րանս ձեան, և զգանձս կարկտի տեսեալ իցես: ... Ուտի՞
 երանիցէ եղեամն, կամ տիգեսցի ծարսւ ի ներքոյ երկ-
 նից: Ո՞ պատրաստեսց զնոսանս սաստիկ անձրեւոյ և
 զճանապարհս ամպրոպաց տեղեալ յերկր: Ուր ոչ գոյ
 մարդ՝ յանապատ յանմարդի: Յագեցուցանել զանկրին
 ու զանչէն, և բղխեցուցանել զրոյս դալարոյ: Ո՞ է հայր
 անձրեւի և ո՞վ է որ ծնու զչաղս ցօղոյ:—

ԱՌԱԿԱՅ ԳԻՐՔԷՆ (ԼԱ. 1—31)

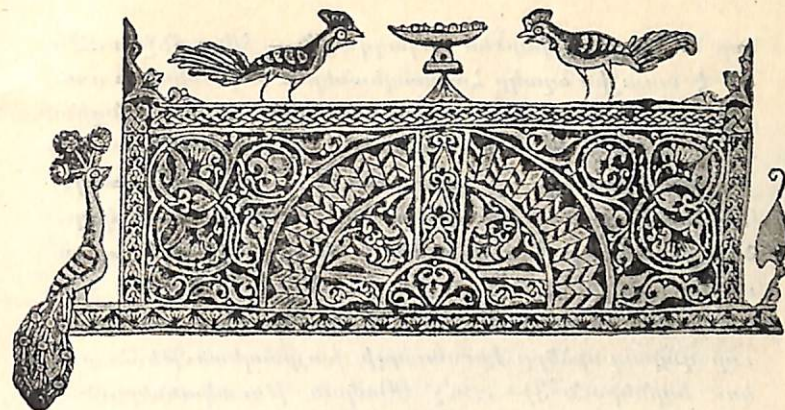
Կին ժրագլուխ եթէ գտանիցի, պատուականագոյն
 է այնպիսին քան զականս պատուականս: Վտան է ի
 նա սիրտ առն իւրոյ ... Գործակից է առն իւրում ա-

մենայն բարեաց կենաց և ոչ չարեաց: Գտեալ ասր և
 կտաւ՝ արար անօթս պիտանիս ձեռք իւրովք, և եղեւ
 իրր զնաւ շահարեր. ի հեռաստանէ ժողովէ իւր զանձա:
 Յառնէ ընդ արշալուրչս, և տայ կերակուր ընտանեաց,
 և գործ նաժշտաց: Տեսանէ զանդ գեղեցիկ՝ և գնէ զնա,
 և ի պողոյ ձեռաց իւրոց գործէ զերկիր: Գօտի ածեալ
 հաստատութեամբ ընդ մէջ իւր՝ մխեաց զբազուկս իւր
 ի գործ, և ճաշակեաց՝ զի քաղցր է գործել, և ոչ չիջանի
 ճրագ ի նմանէ զամենայն զիչեր: Զձեռս իւր ձգէ յօ-
 դուտ, և զմատուեն իւր անձանձրոյթ տայ ի լոյս:
 Զձեռս իւր ընդարձակեաց աղքատաց, և կարկառ պը-
 տուղ անանկին: Ոչինչ հոգայ ի տանէ կողմանէ այր
 նորս յորժամ ուրեք յամիցէ. զի ամենեքին որ զնովաւ
 են, զգեցեալ են կրկին պատմութեանս: Արար առն իւ-
 րում բենեզս և ծիրանիս, և անձին իւրում արկանելիս...
 Զրերան իւր երաց չափով և խմաստութեամբ, և կարգ
 եղ լեզուի իւրում: Զգորութիւն և զմեծվայելչութիւն
 զգեցաւ և ուրախ եղեւ յաւուրս յեփնս: Պարկեշտ են
 ճանապարհք տան նորա. հաց դատարկութեան ոչ եկեր:
 Եւ ողորմածութիւնք նորա կանգնեցին զորդիս նորա և
 մեծացուցին Եւ այր նորա գովէ զնա և ասէ. բազում
 գատերք ստացան զմեծութիւն. բազումք արարին զօ-
 րութիւն. բայց դու առաւել եղեր՝ և անցուցեր զամե-
 նեքումք: Սուտ հաճութիւնք և ընդունայն գեղ կնոջ
 ոչ գոյ ի քեզ. զի կին խմաստուն և բարեպաշտօն օրհ-
 նեսցի:—

III

ՀԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՈՒՆՉ
ԵՒ ՀԱՅ ԾԷՍ

Ա. ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՊԱԿԱՍԸ

Միակողմանի և անիրաւ պիտի ըլլար այս հաղ-
ուադէպ առթիւ, զրադիլ միայն երկրորդական արդիւնք-
ներովը սոյն թարգմանութեան, ու մոռնար, կամ
չգնահատել էական և անմիջական պտուղը, կրօնական
և ազգային:

Հիմնական պակաս մը կար Հայուն կրօնական—
ազգային կեանքին մէջ: Սահակ—Մաշտոց դարձմանցին
դայն իրենց կոթողային գործով:

Տոհմային և օտար բարեպաշտութիւնը արժանա-
ւոր լուսաւորակ մը բոլորած է Լուսաւորչի շուրջ: Եւ
սակայն Լուսաւորիչ զուրկ է դիւթող այն հմայքէն, որ
կը հասի վարակիչ՝ Սահակ—Մաշտոցէ:

Հոգեծնունդն ենք Լուսաւորչին, կը հիմնաւոր ա-
նոր ազգասիրիկ խոհմութեան վրայ հանդէպ ազգային
բարքերու և սովորութիւններու, որոնք իր չնորհիւ այս
կամ այն ձեւի ներքեւ կը շարունակեն ապրիլ ազգին
մէջ 1), կը հասկնանք ու կ'արդարացնենք մասամբ ա-

նոր եռանդը — կարծես ապագային — հինը ջնջելու 2): Ան է առաջին օղակը Հայրապետներու շարանին, որ դարձեալ կ'երկարի իրր պահապան ոգին հայ սերունդին: Բայց եւ այնպէս անոր անունը չի՝ պատճառներ այն յոյզն ու խանդը, որ անբաժան է Սահակ—Մաշտոցէ: Կարծես բացակայ է խորհրդաւոր, մտերմիկ զօղը. կարծես լիակատար հոգեկցութեան համար էական տարր մը կը պակսի:

Ահա փաստը: Ո՛չ 1902ին և ոչ 1925ին — մերձաւոր դարադարձերը Լուսաւորչի հայրապետութեան երկու եղբներուն 3) —, ո՛չ 90ական թուականներուն — մերձաւոր դարադարձը հայ ազգի քրիստոնէացման 4) —, ո՛չ մին մտաբերեց ոգեկոչել յիշատակը Հայրապետին: Իսկ այսօր: Իսկ 1913ին: Իսկ ամէն տարի Թարգմանչաց տօներուն:

Ինչո՞ւ այս խտիրը: Աստուածաշունչ՝ Լուսաւորչի ձեռքը, Աստուածաշունչ և Սահակ—Մաշտոցի ձեռքը — բայց անդունդ մը կայ անոնց միջեւ:

Լուսաւորչին կը պակսէր առինքնող այն երանգը, որով պայծառակերպուած են Սահակ—Մաշտոց:

Ս. Լուսաւորիչ քրիստոնէական կրօն տուաւ ազգին, այն կրօնը որ իրր ճշմարտութիւն անփոփոխ է ամէն մարդու և ազգի համար: Թերեւս չանդրադարձաւ, որ տիեզերական կրօնը ընդունակ էր ազգային սքեմ առնելու, առանց խաթարելու հոգին, այլայլելու հանգանակը: Այդ յանցանքը չէր Սուրբին, չէր արդիւնը չարամիտ չկամէութեան, այլ հետեւանք մարդկային սահմանաւորութեան և աննպաստ պայմաններու: Բայց այդ պակասը ծանրացաւ անուրի նման Հայ ազգին վրայ մէկ դար ամբողջ:

Ապերախտ դատաւիտութիւն չէ նպատակ:

Երախտապարտ ենք Լուսաւորչին: Կը կրենք Անոր անունը, կ'աղօթենք, կը պատարագենք, կը ժամատա-

ցենք յիշելով միշտ Անոր անունը: Բայց իրր պատմական իրադրութիւն, իրր բանալի մեր Դ. և Ե. դարու պատմութեան, պարտինք ի վեր հանել ազգային, տոհմային դժին պակասը Լուսաւորչի գործին մէջ: Չունինք հայերէն աղօթք մը, հայերէն բառ մը, զոր կարենանք վերագրել Ս. Լուսաւորչի առանց բախելու բանասիրութեան հարցական շեշտին 5): Երբ անոր հայերէն գիտնալն անգամ կարօտ է ապացուցուելու 6), երբ իր օգնականները օտար դատաւարակութիւն և կրթութիւն ստացած անձեր էին 7), դարմանալի չէ որ ի վիճակի եղած չըլլայ նորադարձ ժողովուրդը ու նորակազմ եկեղեցին օժտելու հայ ծէսով, հայերէն ծխարանով ու պատարագամատոյցով 8):

Այո՛, անհրաժեշտ է ընդունիլ, որ հայերէն էր կենդանի քարոզը 9): Մանաւանդ յաջորդներու օրով հայերէն ևս կ'աւանդուէր քրիստոնէական վարդապետութիւնը, կը մեկնուէին Աւետարանները, հայերէն կը սերտուէին աղօթքներ ու սաղմոսներ: Ժողովուրդ մը որ կարող է դիւցազնավէպեր փոխանցել սերունդէ սերունդ առանց զրի 10), անատակ չէ նաեւ կրօնական երգեր լերացնելու և պահելու իրր ընտանեկան ստացուած: Բայց հեթանոս վէպերով անած ժողովուրդի մը երեւակայութիւնը այնքան հլու ընդունարան չէր քրիստոնէական կրօնի սաղմոսներուն: Ի դուր էր առանց զրի ու զրականութեան դիցապաշտ Հայու միտքն ու յիշողութիւնը տեւականօրէն կապուելու ամէն փորձ:

Բ. ՈՍԿԵԴԱՐԷ ԱՌԱՋ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Եւ անա պակասին հիմնապատճառն ու մեկնու-
թիւնը. Լուսաւորիչ տուաւ քրիստոնէական կրօն,
չտուաւ հայ ծէս, զի Հայը չունէր զրականութիւն մինչեւ
մօտաւորապէս 405—415: 11)

Այս իրողութիւնը յեղաշրջելու բացարձակապէս
անդօր են այս կամ այն բանասէրին կարծիքը 12), քա-
նի անոնց կռուան չեն յուշարձաններ, մագաղաթներ,
որոնց առջեւ ամէն առարկութիւն կարկի:

«Ձենք կարող ըմբռնել — կ'ըսեն — Սահակ—Մաշ-
տոցի գործին կատարելութիւնը առանց նախընթաց աս-
տիճանական զարգացման»: «Ուստի՞ այս լեզուն, կը
հարցնեն, եթէ ոչ երկարամեայ զրական փորձերով» 13):

Զարմանալի՝ փոստարկութիւն: Փոխանակ հայ
հանճարին մէջ փնտռելու մեկնութիւնը մեծ գործին, կը
զիմեն ձրի ենթադրութեան, ու չեն նկատեր կնճիւղը,
զոր կը բարդեն: Եթէ Ե. դարը զօռար ըմբռնելի է ա-
ռանց Դ. դարու զրականութեան, Դ. դարու զրականու-
թիւն մը աւելորդ պիտի դարձնէր Ե. դարու գործը, չը-
քացնելով դայն արտադրող պատճառը: Որովհետեւ Դ.
դարը զուրկ էր զրականութենէ, ճիշտ այդ պատճառաւ
ցաւազին կարիքը զրականութեան՝ Ե. դարուն: Կարի-

քը—ինչպէս ամէն տեղ ու ժամանակ— մղեց հանճարը
դէպի դործ:

Հայ կարիքի և հայ հանճարի մէջ է Ե. դարու
մեկնութիւնը և ոչ թէ վարկածներու:

Բայց եթէ չկար ընդարձակ զրականութիւն, կար
անպայման զոնէ թարգմանութիւն Սաղմոսներու, Աւե-
տարաններու 14), ուստի սաղմոսային ծէս մը:

Վարկած մը, փորձ մը ևս, Ե. դարը փոխադրելու
Դ. դար, զոնէ մասամբ: Ի նպաստ վարկածին ոչ մէկ
փաստ, ոչ մէկ նշխար, ոչ մէկ բեկոր հատուկաբար: Իսկ
հակառակ անոր՝ Սահակ—Մաշտոցի գործին կենսական
անհրաժեշտութիւնը Ե. դարուն, ժամանակակիցներու
բացայայտ վկայութիւնը 15): Առեղծուած է ինձ մտայ-
նութիւնն անոնց, որոնք անպայման աւելի կ'ուզեն
զիանալ քան Կորիւն մը, Փարպեցի մը, ունին մարմաջ
մը ակնհաստեաներ սրբադրելու, և անոնց տեսածին, ըզ-
գացածին և կրածին կը հակադրեն իրենց ցնորքները:

Եթէ կար թարգմանութիւն մը, ո՞ւր էին գրերը:

Պահլաւերէն, ասորերէն, յունարէն գրերը — կը
պատասխանեն ոմանք զգոյշ, չհաւատարով իրենց ա-
ռաջարկին հնարաւորութեան 16):

Պատմութեան մը հնարաւորութիւնը ազատցոյց չէ
իրականութեան, բայց անբարեկին՝ փաստ է չիրակա-
նութեան 17):

Աւելի խիզախ են ուրիշներ, որոնք Դ. 18), նոյն
խոյն Դ. դարուն 19) հայ գրեր կ'ընդունին հակառակ
քարերու և մետադներու տառն լուծութեան: Յիշե՛մ զա-
ռանցանքը մօլոյցքէ տարուածի մը, որ կը թնամանէ,
կը վարկարեկէ Սահակ—Մաշտոցի գործը, յանուն այդ
անգոյ զրին ու զրականութեան: «Սահակ—Մաշտոց
արժանի չեն իրենց վայելած համբաւին» — կ'ըսէ ան.
«230է յառաջ արդէն գոյութիւն ունէր զիր և թարգ-
մանութիւն Ս. Գրոց: Մաշտոց՝ սրբադրած, այսինքն

վաթիարացուցած է զայն» 20): Չ'արժևր պատասխանել:
Ընդունինք բոլոր մը զոյութիւնը զրի ու է ձեւի
տակ: Սակայն ան յայտնապէս այնքան անբաւական
էր, որ հաւատար էր չզոյութեան:

Յիրաւի, ի՞նչ զիր ու գրականութիւն էր որ չկա-
րողացաւ Լուսաւորիչը զրդել հայ դպրոցներ բանալու
փոխանակ յոյն դպրոցներու 21), որ անկար էր խափա-
նելու օտար ծէս ու լեզու հայ եկեղեցիներու և օտար
գրերը հայ գիւտնատան մէջ 22):

Ի՞նչ զիր ու գրականութիւն էր, որ թոյլ կու տար
Ներսէսի մը՝ ասորական դպրոցներ կանգնելու հայ
մանկաւոյն համար 23), ու Պապի նման աղղային թա-
գաւորի մը յունարէն գրով ու լեզուով արձանագրու-
թիւն գրոյմելու 24): Ուստի, կա՛մ այդ զիրը եղջեր-
ուաքաղ է կա՛մ Ներսէս՝ հայադաւ աղղատեաց մը:

Ի՞նչ զիր ու գրականութիւն էր, վերջապէս, որ
Մաշտոցի նման հանճարի մը տեսութեանէն իսկ վրիպած՝
չէր կարող ամօքել անոր հոգեկան տառապանքը, որ
կը հիւծէր զինքը ի տես այն հոգեկան ու մտաւոր թշուա-
ռութեան, որ արդիւնքն էր զրի ու գրականութեան
պակասին 25): Մաշտոց անգամ յոյն դպրոցներ կը կանդ-
նէ ի սկզբան 26), ընձեռելով մեզ անվկանդ փոստը
հայ գրի ու գրականութեան չզոյութեան:

Եթէ սովայն անպատճառ կ'ուզէք, կա՛ր, ա՛յո, զը-
րականութիւն նախամաշտոցեան Հայոս խելքով ու ձեռ-
քով, բայց, ախա՛ս, օտար լեզուով ու գրով 27): Ու
այդ՝ չզոյութիւն կը նշանակէ հայ աղղային տեսակէ-
տով: Ոչ մէկ դարման, ոչ մէկ լոյս, ոչ մէկ սփոփանք
նման գրականութեանէ, ինչպէս ժամանակակից հայա-
ցեղ աստղերը ամերիկեան կամ ֆրանսական երկնակա-
մարին վրայ անարժէք են հայ մշակութային համա-
տեղութեան համար: Անոնցմէ ոչ մէկ նշոյլ կ'իյնայ
մեր ստուերոտ ճանապարհին վրայ:

Գ. ԾԷՍ ՍՏԵՂԾԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐ

Չէին եղած գոնէ փորձեր հայ գիր ու ծէս ստեղ-
ծելու: Անտարակոյս եղած էին: Միակողմանի և նալա-
տակաւոր փորձեր, որոնք հայ հանճարի շունչով չէին
բեղմնաւորուած: Փորձեր՝ ոչ իբրեւ հայ վէրքին դարման,
այլ իբրեւ զէնք ի նալաստ օտարամուտ այս կամ այն
տարրին: Հայ եկեղեցական և աշխարհական պաշտոն-
թիւնը Գ. դարուն երկու բեւեռներու վրայ կը դաւնայ,
յունական—Լուսաւորչէ մինչեւ Սահակ— և ասորական
—Ագրիանոսէ մինչեւ Արգիշոյ 28): Իրարամարտ կող-
մերը լաւ գիտէին, թէ յաղթութիւնը անո՛ր պիտի ժպ-
տէր, որ կը յաջողէր իշխել եկեղեցւոյ և դպրոցի: Ու
չէին անգիտանար վճռական դերը գրերու և ծէսի, եթէ
իրենք զայն իրականացնէին: Ասորական կուսակցու-
թիւնն ունէր իր գրերը 29), ունէր թերեւս նաեւ յու-
նականը: Բայց երկուքի գրերն ալ սաղմնային վիճակի
մէջ: Հայ հանճարը, որ գիտեց զանոնք ոչ թէ ասորի
կամ յոյն ակնոցով, այլ հայ աղղային աչքով, ճանչցաւ
անբաւականութիւնը և տուաւ մոռացութեան 30): Օտա-
րի՝ ձեռնարկ, օտարի՝ շահին ծառայող:

Զուր ջանք է ուրեմն հայ գիր ու ծէս որոնել Գ.
դարուն:

Աղէտայի էին այդ պակասին գործած աւերները:
Ծիշտ այդ պատճառաւ թերի մնաց Լուսաւորչի առա-

քերական ձեռնարկը ու չէր կարող գիմանալ ո՛չ դարևորու մաշող ոյժին և ոչ հայ հեթանոս հոգւոյն ընդդիմամարտութեան: Հայոց դարձը ո՛չ տարածութեամբ, ո՛չ խորութեամբ ամբողջական էր: Թերին փոխանակ տակաւ չքանայու, զօրացաւ: Փոխանակ յառաջգիմութեան՝ նահանջ, փոխանակ վերելքի՝ վայրէջք քրիստոնէական կրօնի: Աս՝ սեպ մըն էր, խորթ մարմին մը՝ մխուած հայ հեթանոս հոգւոյն մէջ: Զուլումը, նրմանափութումը, հայ հոգւոյն ու սրտին քրիստոնէացումը տեղի չունեցաւ, զի հեթանոս հոգին համակ հայ էր, իսկ նոր կրօնին հայանալատ և ազգայէն տարրները չյայտնուեցան իրեն: Թէ քրիստոնէական կրօնը նաև ազգայինը կը մշակէ, կ'ազնուացնէ, թէ ազգերու բնորոշ գրծերը այդ կրօնով չեն ջնջուիր, թէ ան թշնամի չէ մայրենի քաղցր լեզուին, թէ նոր Աստուածը իրենց լեզուն ևս կը հասկնայ,— այս ամէնը անձանօթ պիտի մնար հայ ժողովուրդին, ցորչափ ան ստիպում էր օտար ծէս ու լեզու կիրարկել հան, ուր իր սիրան ու հոգին է որ պիտի խօսէին մտերմիկ: Հայը չթափանցեց քրիստոնէական կրօնի ծալքերուն: Հայ ըզնդն ու սիրտը կ'ըմբոստանար կրօնի մը դէմ, որ կարծես Հայուն կը զլանար զոյութեան իրաւունքը: Քրիստոնէական գաղափարները, հաւատքն ու բարոյականը, չդարձան սեփականութիւն հայ մտքին ու սրտին:

Այսպէս է մարդ: Հոգւոյն թափանցելու համար լեզուի կը կարօտի: Գաղափարներու, գերզգայական գաղափարներու վերանայու համար՝ բառերու, հարադատ, ընտանի բառերու սանդուղը կ'որոնէ: Առանց լեզուի փակ է հոգին, առանց բառերու՝ թեւատ է միտքը: Իսկ զիրը մնայուն և ազգու գործիքն է բանալին թափելու, սանդուղը կազմելու: Զուրկ այդ գործիքէն՝ Դ. դարու Հայը չկրցաւ ըլլալ բաժանորդ նոր կրօնին գանձերուն և օրհնութիւններուն: Քրիստոնէական կրօնը եղաւ լոկ

բուռք, փոխանակ ուժանակի, թթխմորի: Ռամիկ զանգուածը ինչպէ՞ս կապուէր իր չհասկցած կրօնին, երբ արքունիքն անգամ կը դրժէր անոր սկզբունքներուն: Զէին պակսեր տարեղջ գաւառներ ու ժողովրդական խաւեր, ուր քրիստոնէութիւնը իրեն չպար անգամ մուտ չէր գտած և հեթանոսութիւնը կ'իշխէր միահեծան: Առնց հանգէպ, Լուսսուրչէ 100 տարի վերջ՝ Մաշտոց մը իրեն երկրորդ լուսաւորիչ ստիպում էր երեւան գալ:

Դ. դարու այս վիճակին հաւատարմիմ պատկերը կը դժէ Բիւզանդ 31): Ոչ կատարեալ հեթանոս, ոչ կատարեալ քրիստոնեայ. ոչ կատարեալ օտար — յոյն, ասորի կամ պահլաւ — ո՛չ կատարեալ հայ — անա այն Խիսդ վիճակը, որուն յանգած էր ազգը, թէև փառաշուք դէմքեր չէին պակսեր իրր բացառութիւն: Ու Խիսդ վիճակը տեւական չէ կարող ըլլալ: Պառակտում, քայքայում բնական և հարկադրական հետեւանքներ էին: Մահ կամ նոր կեանք կախում ունէր ոյժերու գերակըշիւ համախմբումէն: Եթէ հնարաւոր ըլլար համակ քրիստոնեայ ոյժը զուգել համակ հայ ոյժին, եթէ դրանուէր միջոցը այդ եզրները այնպէս ձուլելու, որ քրիստոնէութիւնը թօթափելով իր օտարութիւնը՝ հայանար, — պահլաւ անփոփոխ իր խորքն ու անյեղլի ճշմարտութիւնները, — և Հայը քրիստոնէանար լեզուով, մըտքով ու սրտով, անա այն առնն պիտի կազմուէր անվիանդ պատուարը: Օտարը պիտի չյանդգնէր այնուհետև մեղմէ լեզու և ազգութիւն խել յանուն կրօնի, և ազգութիւնը պիտի չօգորէր կրօնի դէմ յանուն ազգային արժէքներու: Համակ քրիստոնեայ — համակ հայ — այդ բանաձեւին մէջ էր հին վերքին դարմանը և զայն իրականացնողին էր յաղթութիւնն ու սալագան:

Դ. ՄԱՀԱԿ — ՄԱՀՏՈՅ ՈՒ ՀԱՅ ԾԷՍԸ

Ու հոս կը հանդիպինք Սահակ — Մաշտոցի:

Լուսաւորչի և Սահակ—Մաշտոցի աղերսը հակադրութիւն, հակասութիւն չէ, այլ լրացում, ամբողջացում, կատարելագործում: Նոր կրօն մը չէր որ սկիզբ կ'առնէր, Սահակ—Մաշտոցով: Ո՛չ: Հինն էր, բայց նոր տարադով ու սքեմով: Դարերը պարաւանդող հոգեկան կապը չէր խզուեր: Անփոփոխ կը մնար հաւատալիքներու գումարը— նուիրական աւանդը Լուսաւորչին—, կը փոխուէր լեզուն, որ, այս անգամ, Հայունն էր, Հայու սրտին ու հոգւոյն խօսող: Հասկացողութիւն ու ջերմիկ սէր խափանող օտարութիւնը տեղի կու տար տոհմայինն: Քրիստոնեան ու Հայը իրարու ձեռք կը կարկառէին և անոնց սիրազեղ զրկախառնումէն կը ծնանէր մարդը, որ համակ քրիստոնեայ և հայ էր միանուագ: Վերածնունդ էր այդ կրօնական և ամենալուսեմ ծնունդ մը ազգային:

Ինչ էր Սահակ — Մաշտոցի այդ գործը, որ կու գար յեղաշրջել Հայուն անհատական եւ ազգային գոյնն ու հակասադիրը, հոգեկան բովանդակութիւնն ու նրկարագիրը: Այն, ինչ որ կը պակսէր Դ. դարուն. Գրականութիւն, Հայ Աստուածաշունչ և անոնց ամէնէն

անմիջական պտուղը՝ Հայ Ծէսը: Այս է առանցքը ազգային ու կրօնական նոր շարժումին, զապահակը նոր ժամանակին, զազանիքն անոր յաջողութեան:

Չայն համկնալու համար հարկ է փոխադրուիլ Ե. դար և կրօնի ու ծէսի տալ այն տեղն ու դերը, որ անոնց կը պատշաճէ: Անոնք, որոնք մտքի, ճաշակի կամ ստամոքսի ախտով ցաւազար՝ կրօնի և ազգի մէջ թոյն կը տեսնեն, պիտի չկարենան երբեք գնահատել ո՛չ Ե. դարը և ոչ ԺԵ. դարադարձը: Անոնց աչքին՝ Սահակ—Մաշտոց ոճրասպարա թոյն խառնողներ են, զի կը յղանան և կ'իրականացնեն զազախարը՝ կրօնի իր արտաքինով ազգայնացնելու և ազգասիրութիւնը կրօնական արժէքի—առաքելութեան— վերածելու:

Յաջողեցան հակայական ձեռնարկին մէջ, ուր իրարու հետ կը մրցէին թափանցող միտքն ու պողպատեայ կամքը, հմտութիւն ու ճաշակ, սէր կրօնի և ազգի: Անհնար է չափազանցել զժուարտութիւնն ու կատարելութիւնը, կարեւորութիւնն ու նշանակութիւնը Սահակ—Մաշտոցի գործին: Ոչ թէ որովհետեւ անոնք Աստուածաշունչը հայացուցին մագաղաթի վրայ: Անշուշտ մեծ է նոսե այդ տառնձինն, և յիրաւի առարկայ դարձած է բանասիրական, քննական, լեզուական խուզարկութեան և գնահատումի (32): Եւ սակայն կը յանդգնեմ՝ սովորաբար յետիններու տեսութեանէն վրիպած բայց ճշմարտութեան բոլորովին համապատասխան սա յայտարարութիւնն ընել, որ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը, եթէ մնար մագաղաթի վրայ, պիտի պահէր թէ և իր ներքին յատկութիւնները, բայց պիտի չխափէր թէ և իր ներքին յատկութիւնները, ինչպէս Սահակ—Մաշտոց դար բախտորոշ դերը որուն համար Սահակ—Մաշտոց թուեցան աշխատանքի: Խոնարհինք այդ մագաղաթ-ներուն առջեւ, բայց մեր հիացումը նուիրելիք հանճարեղ այն միջոցին, որով Սահակ—Մաշտոց մագաղաթեայ մեռած թարգմանութիւնը փոխադրեցին հոգիներու

մէջ, կենդանացուցին, ոգեւորեցին, ազգին սեպհակա-
նութիւնը դարձուցին: Ի՞նչ միջոցով: Դպրոցով: Անտա-
րակոյս, քանի որ դպրոցական ուսուցման էական ա-
ռարկան էր Ս. Գիրքը 33): Գիտենք թէ Հայերը դուն-
դազունդ կը գլմէին դպրոց և իրենց յիշողութեան կը
յանձնուէին Աստուածաշունչի հոգեշունչ խօսքերը: Բայց
այդ դպրոցները անասան կռուան չէին: 451ին արդէն
կը չքանան 34): Բայց Սահակ—Մաշտոցի դործը պէտք
չէր չքանալ: Ու անոնք յանձնեցին Աստուածաշունչը ոչ
թէ լոկ մագաղաթներու, ոչ թէ լոկ դպրոցներու, այլ
ժողովուրդի ամէնէն կենսական, տարերային պահանջին
—կրօնը իբր համայնք արտայայտելու, վերապրելու
պահանջին—ծէսին: Սահակ—Մաշտոց իրենց Աստուա-
շունչը անմահացուցին ՀԱՅ ԾԷՍՈՎ:

Այն էր Կուսաւորչի Դ. դարու էական թերին: Միեւնոյն եկեղեցին, միեւնոյն վարդապետութիւնը, մի-
եւնոյն հայրապետական և եպիսկոպոսական աթոռ —
սակայն առանց ՀԱՅ ԾԷՍԻ, այսինքն առանց հայ պա-
տարագի, հայ ժամասացութեան, հայ խորհրդաւորու-
թեան, իրարմէ այնքան տարբեր են, որքան օտար ևւ
ընտանի:

Ե. ՀԱՅ ԾԷՍԻ ԱՐԺԷՔԸ

Սահակ—Մաշտոցի հանձարին գործնական կողմն էր:
Հայ ծէսի ժե. դարադարձն ալ պէտք է տօնենք
Աստուածաշունչի հետ համաքայր:

Հանձարեղ էր թարգմանութիւնը, — հանձարեղա-
զոյն այդ թարգմանութիւնը կենդանի ստացուածք
դարձնելու գաղափարն և իրագործումը հայ ծէսով:
Դպրոցներէն ամէնէն պերճախօսը, համոզիչը:

Հայ ծէսով Սահակ—Մաշտոց կը յայտարարեն
բարձրաբարառ, թէ իրենք Աստուածաշունչը թարգ-
մանած են ոչ թէ գրադարաններու, ոչ թէ գիտունե-
րու համար, այլ ժողովուրդին՝ զոր կ'ուզեն հոգւով ու
ազգով փրկել: Ու ժողովուրդին հաւատքին ու սիրոյն,
ժողովուրդին ուժեղ պաշտպանութեան ու պահպանու-
թեան կը յանձնէին իրենց Աստուածաշունչը հայ ծէսով:
Առանց հայ ծէսի մը ժողովուրդին համար աննպատակ
Աստուածաշունչը՝ Հայ ծէսով կը դրուէր ժողովուրդին
լեզուին ու շրթունքներուն վրայ, և անտի կ'անցնէր
հոգւոյն ու սրտին:

Եթէ Աստուածաշունչը վճիռ ակն էր դերդգայա-
կան ու յայտնալ ճշմարտութիւններու, հայ ծէսը մա-
քուր առուակն էր, որ անկէ ըխելով կը հոսէր դէպի
ժողովուրդ, կը հայթայթէր տեսանելի ու խորհրդայն
պատկերները ճշմարտութիւններու և այնու մատչելի կը

դարձնէր զանոնք աղնուականին ու ուսմկին, զբաղէտին և անգէտին: Հայ ծէսի մէջ ժողովուրդը իր կրօնը կը չօշափէ, կը տեսնէ, կ'ապրի:— Նոր և կենդանի շաղախն էր ընդ մէջ ազգին և Աստուածաշունչին: Հայ պատարագով, հայ ժամերգութեամբ, խորհրդաց հայերէն մատակարարութեամբ՝ Աստուածաշունչն էր որ նորանոր ձևերով, ապաւորիչ արարողութիւններով կը թարգմանուէր, կը մեկնուէր, կը հայացուէր: Զի ծէսին էական ու կեդրոնական մասն է Աստուածաշունչը:

Հայ ծէսով սնած զարգացած Հայը՝ մինչև ուղը ոսկրներու, մինչև թագթագուր խորշերը հոգւոյն քրքրատունայ էր և հայ: Ու տեսէք, անգղին, անգնդային խորը Լուսաւորչի և Սահակ—Մաշտոցի գործերուն: Լուսաւորչի կրօնը կարելի էր ուրանալ ազգի և լեզուի պատրուակով: Սահակ—Մաշտոց կը չքայնեն այդ պատրուակը: Կրօնը բացի իր ներքին արժէքէն, ազգային ու լեզուական դանձ մը կը դառնայ: Շնորհիւ ծէսի կարելի չէ այլեւս յանուն ազգութեան կրօնի գէմ մարտնչիլ ու յանուն կրօնի՝ ազգին գէմ: Թշնամին անդամ պիտի չկարենայ բաժնել, և պիտի ջանայ կրօն և ազգութիւն մէկ հարուածով ջախջախել: Այդ սերտ միութիւնը որ թէ՛ կրօնի և թէ՛ ազգին անջափ նպաստեց, հայ ծէսով կերտուեցաւ:

Սահակ—Մաշտոց հայ ծէսով ազգին տուին նոր գէմ ազգիձ, անոր նկարագրին՝ նոր երանգ: Հայ ծէսի մէջ մխրճուած են հաստարեւտ արմատներն հայ կրօնասիրութեան և ազգասիրութեան— անվկանդ հաւատք առ Աստուած և անվհեր սէր ազգին: Դարերու ժանիքը, դոժերու սուրբ, խուժերու հալածոնքը, թուրերու բռնաջինջ աւերը՝ կրնային փճացնել մագաղաթեայ Աստուածաշունչեր, բայց ոչ երբեք կենդանի հայ ծէսը և անոր շաղկապուած հայ կրօնասիրութիւնն ու ազգասիրութիւնը: Եւ ո՞վ կրնայ թուել հոյն առաքինու-

թիւներու, որոնք հայ ծէսի բուրաստանին մէջ, Աստուածաշունչի ճառագայթներուն ներքին իրրեւ ծաղիկներ պիտի փթթէին բուրումնաւէտ: Մանաւանդ արիութիւն և անձնուիրում, փութաշանութիւն և հաւատարմութիւն: Սահակ—Մաշտոց լիովին վերահաս իրենց գործին կարեւորութեան, հետեւելով նաև ընդհանուր քրիստոնէական աւանդութեան, Հայ Ծէսի Աստուածաշունչ չըջանակին մէջ զետեղեցին հայութեան ամբողջ կեանքը, Հայուն առաւօտն ու երկուն, աշխատութիւնն ու հանգիստը, խաղաղութիւնն ու պատերազմը: Հայ ծէսը կ'ընկերանայ Հայուն նոյն իսկ պատերազմներուն— մահացու թշնամին զպրոցի և զբազանութեան— ճակատամարտերու, օտարութեան ու գերութեան մէջ, աքսորի և անապատներու մէջ ու կը շարունակէ կրօնական և ազգային դաստիարակութիւնը:

Ծէսը, ծխական ազօթքը, անհաշտ թշնամին է րաժանումի, պառակտումի, մեկուսացումի— Եսին: Ան յաղթանակն է գերբնականօրէն օծուն հաւաքական գաղափարին, իրագործումը միաձոյլ, միասիրտ, միախորհուրդ Մենթի: Այդ Մենթը գոյութիւն ունէր իբրեւ— արդիւնք մարմնական ծանուցիչներու—, իբր ժողովուրդ— արդիւնք բարուց և մշակոյթի—, բայց իբր ազգ, որ զխտակից իր ինքնութեան՝ կ'ուզէ իբր մէկ մարմին ապրի և առ այդ ի հարկին զհաբերել, իբր ազգ՝ զանազան ցեղերէ ու տոհմերէ բաղկացած հաւաքական Մենքը Ե. դարուն կ'ամրապնդուէր նոր ու սերտ զօգով մը, ներկուռ և ներուժ կը դառնար, այնու որ մէկ հաւատք, մէկ յոյս, մէկ սէր, մէկ կարօտ Ամենակալին առջև կը հանուէր ոչ թէ օտարարուն բաւերով ու բարբառներով, ոչ թէ եսերու աններգաշնակ խառնակութեամբ, այլ միախաղ, միահողի Մենքովը Հայ ծէսին: Ազգ, Հաւաքականութիւն, Մենք— բնազանցական բովանդակութիւն և կրօնական նուիրականութիւն

կը ստանային Սահակ—Մաշտոցի ծէսին մէջ: Երբ ժողովուրդը իրր մէկ անձ, մէկ մարմին, մէկ բերան իր ներքին յոյզերը կ'արտայայտէր, ծխական աղօթքը արձագանգ կը գտնէր հոգիներու մէջ ու կը շաղխէր զանոնք աւելի վսեմ բանով մը քան արիւն, մորթ ու մազ: Կ'երեւակայեմ այն բողբոջ, անչափ հանդիսական և հոգեցունց, երբ առաջին հայ պատարագին — Սահակ — Մաշտոցի սակեղենիկ պատարագին — առաջին հայ ժամերգութեան միջոցին, հայ տաճարը թնդաց ցնծութեան և զահութեան ձայներովն այն նոր Մենքին. «Օրհնեմք զՔեզ, և զսլեմք զՔեզ, զսնանամք Տէր զՔէն»: Ասորէոյն և Յոյնին յաջորդող այս յաղթական ու հաւաքական աղօթքը — յաղթութիւն էր և ծնունդ: Ծնունդ նոր ազգին: Եւ այսպէս կ'անուամ Մենքը — որուն աղօթքը յաղթական գիտակցութիւն էր — պիտի կարենար ծառանալ իրր մէկ մարդ նաև Օտարին դէմ, երբ ժամը հնչէր:

Զ. ՀԱՅ ԾԷՍԻՆ ԱՐԴԻԻՆՔՆԵՐԸ

Սահակ—Մաշտոց իրենց գործով — Հայ Ծէս — ազգին մերձաւոր և հեռաւոր ապագան նախանկարեցին: Եթէ Ե. դարու առաջին կէտը, հայ զրի ու զբրահանութեան դասական չրջանն է, Ե. դարու երկրորդ կէտը դասական չրջանն է հայ գէնքին: Ու այդ երկուքը իրարու կապուած են պատճառական աղերսով: Մին միւսէն ըսեց հոգեբանական հարկադրութեամբ: Սահակ—Մաշտոց կերտեցին Մենքը, որ ուղեց իր ինքնութիւնը պահել ու և է թշնամույ դէմ: Օտարութիւն և օտարացնող զրին դէմ՝ զիր կերտեցին, Աստուածաշունչին դէմ Աստուածաշունչ, ծէսին դէմ ծէս կանգնեցին: Ու երբ թշնամին գէնք շարժէր, օտարացնելու ձգտումով, գէնքին դէմ գէնք պիտի դարձնէր, ու դարձնէր Հայ ծէսով թրծուած այդ Մենքը: Ազգը արիւնակցութիւն է և բան մը աւելի. լեզուակցութիւն է և բան մը աւելի: Եւ այդ գերակշիռ աւելին — կամքն է վճռական, հասուն՝ ապրելու, բարգաւաճելու: Եւ ապրեցաւ իրր ազգ: Այդ կամքը հասունցաւ, երբ Մենքը մարմին առաւ Սահակ — Մաշտոցի գործով: Անհար է թէ երկար ապրի ազգ մը, երբ չքանայ կամքը ապրելու: Անհար է թէ չքանայ կամքը, ցորչափ կ'ապրի հայ ծէսը՝ ծնողն այդ կամքին: Աստուածաշունչ հայ ծէսով՝ սակզծեց ազգային ինքնարգութեան նոր ախտոս մը: Ինչ կը կարծէք թէ

եղած ըլլայ Դ. դարու Հայուն հոգեկան արամադրութիւնը, երբ իր մայրենի լեզուն արտաքսուած կը տեսնէր նուիրական վայրերէ, աստուածային սեղանէն: Պիտի չխորհէ՞ր, թէ ինքը բարբարոս է, բարբարիկ իր լեզուն, թէ Աստուծոյ և Քրիստոսի հետ խօսելու համար իր լեզուն բաւական նուրբ ու սուրբ, օծուն ու ճկուն չէ: Ինչ ահագին ճնշոց էր դա, ինչ կաշկանդում ազգային ինքնագիտակցութեան և ինքնարգութեան: Ասորախօս կամ յունարան եկեղեցիները Հայաստանի պարսաւի, անարգանքի, արհամարհանքի կոթողներ էին՝ ուղղուած հայ լեզուին և այդ լեզուն խօսող ազգին: Ստրուկի հոգեբանութիւն կը ներարկէին անոնք, և ըստրուկի բռնացքներ կը կերտէին իրենց դէմ:

Սահակ—Մաշտոցի Աստուածաշունչն ու ծէսը յեղաշրջեց զիրքը, պարտադրեց նոր դատաստաններ: Հայ ծէսով կը փչուէր ճնշոցը, ամենալաշն ասպարէզ կը ստանար ազգային ինքնարգութիւնը, զի հայ լեզուն կը նուիրադործուէր, կը սրբանար: Այնուհետեւ հայերէնը լեզուն էր ոչ լոկ չինականին, ուսմկին առօրեայ կեանքին, այլ հայ ծէսով՝ լեզու նաև Հայրապետին, ամենալսեմ բողեներու մէջ և նիւթերու համար: Հակասութիւնը ընդմէջ ազգային—աշխարհիկ և կրօնական լեզուի՝ տեղի կու տար ներդաշնակութեան: Մէկ լեզու՝ եկեղեցիէ ներս ու դուրս: Նոյն մայրական բարբառը Փրկչին և Առաքելոց, Մովսէսի և Մարգարէից բերնէն: Տոհմիկ մտերմիկ էր այլեւս կրօնի լեզուն, այնպէս ինչպէս հողն ու Զուրբ: Ուրեմն Քրիստոս չէր մերժեր ունկնդրել հայ լեզուի: Ապա՝ ոչ թէ ամօթով և խուզ դառնութեամբ, այլ սուրբ հպարտութեամբ ու ճակատարաց կը դիմէին հայ եկեղեցի՝ հայալեզու Ազօթքին մասնակցելու:

Այո՛, հայալեզու— լեզուն հայ ժողովուրդին, անոր հասկցած լեզուն, բայց աւելի քնքուշ, աւելի կանոնա-

ւոր ու յղիւած: Մատակարարուած խորհուրդներուն, քարոզուած ճշմարտութիւններուն հետ լեզուն ինքնին հրաւէր էր ժողովուրդին՝ աղնուանալու, բարձրանալու, ենթարկուելու հեղինակութեան, և օրէնքի մէջ դռնելու ոյժ և ազատութիւն: Իր լեզուն էր, և իրը չէր: Ինչ էր — զի հայ էր — իրը չէր զի դասական էր: Ու ահա եղական հմայքը Աստուածաշունչին և Ե. դարու Հայ ծէսին: Բարբարոս Հայը կը զլէր կ'անցնէր Յոյնն ու Լատինը: Մինչ անոնց՝ դասականութիւնը հեթանոսական դասու վրայ բազմած կը մնար և քրիստոնէանալու համար ստիպուած էր լքել զահը ու ռամկանալ ի սէր ճշմարտին ու գեղեցկին՝ որ նոր կրօնին մէջ կը յայտնուէր, հայ լեզուն՝ քրիստոնէութեամբ—կրօններու այդ միակ դասականով— հոյակապ դասականութեան մը կը վերանար:

Ինչ ուժեղ գրգիռ ազգային զիտակցութեան ու ձգիչ խաթ կրօնասիրութեան:

Սահակ—Մաշտոցի լեզուն պիտի լսէին դարեր ու սերունդներ, ու պիտի համկնային զայն եթէ նոյն իսկ իրենց առօրեայ բարբառը փոփոխուէր: Անշուշտ դարերը կամ սերունդները չունեցան անոնց դործին հանգէպ յարգանք մը այնքան երկիւղած, որ դուրդուրային ամբողջութեան, նոյն իսկ իւրաքանչիւր վանկի վրայ: Այսպէս է որ հայ ծէսը իր զանազան մասերով տուժեց դասական հարադատութիւնը (35): Յաւելումներ, յատուումներ, նոր խմբագրութիւններ կը պատկերացնեն յետին ժամանակներու, մտքերու, լեզուի վիճակը: Բայց հակառակ այդ նորագոյն պատարագներուն, շարականներուն, քարոզներուն, հայ ծէսի մէջ կը բաւախէր սիրտը Սահակ—Մաշտոցեան՝ Աստուածաշունչով և ծէսին հայութեան սկզբունքով:

Անփոփոխութիւնը՝ հաւատքին սեպհական է, շարժունութիւնը՝ ծէսի յատուկ է: Բայց շարժունութեան

մէջ հաստատ առանցք մ'ունենալ հայ ծէսի— գեղեցկութիւնն է:

Թող շարժի հայ ծէսը դարէ դար, թող ազօթեն ու երգեն սերունդները— իրենց յատուկ լեզուով, բայց այդ լեզուն հայ պէտք է ըլլայ, ու այդ հայութեան մէջ Սահակ—Մաշտոցեան դրօշը ծածանի: Երբ այդ ծէսի մէջ Աստուածաշունչը խօսի, երբ հոգւոյն յոյգերն ու իղձերը սաղմոսներով պարզուին, այն ատեն ոչ լոկ սկզբունքն է Սահակ—Մաշտոցեան, այլ նաև լեզուն, բառերը, ոճը: Եթէ յաջորդ դարերը իրաւունք ունին ծէսի մէջ գործածելու լեզու մը, որ արժաթ է կամ երկաթ,— ասով կը տարբերին Սահակ—Մաշտոցէն, բայց իրենց լեզուով պատարագելու և ազօթելու իրաւունքը կը պարտէին Սահակ—Մաշտոցի, և ասով կը միանան Սահակ—Մաշտոցի ոսկւոյն: Իսկ Աստուածաշունչին մէջ Սահակ—Մաշտոց կը պահեն անձեռնմխելի իրենց գերիշխանութիւնը. նոյն իսկ երբ Ս. Գրոց երբորդ թարգմանութիւն մը կատարուի, պիտի չյանդգնին դաշն ծէսի մէջ մուծել՝ վանելով Սահակ—Մաշտոցեանը (36): Հայ ծէսով, հայ գլեզացին անգամ կամ մանաւանդ նա, զոց կը սորվի Աւետարանները, Սաղմոսները— և երբ յառաջընթացներ ընէ նուիրական գրքէն, պիտի դնէ մէկ կողմ իւր բարբառը — «ամկօրէն» արեւելեան կամ արեւմտեան, լեհահայ կամ հունգարահայ— ու պիտի արտասանէ Սուրբ խօսքեր՝ լեզուով մը որ սուրբ սակի է: Ահա զմայլելի և խակման անմահութիւնը Սահակ—Մաշտոցի:

Սահակ—Մաշտոց կարօտ չեն մեր փառարանութեան: Դարադարձը ոչինչ կ'աւելցնէ անոնց փառքին վրայ: Մեր կեանքն է որ նոր աւելչ կը ստանայ կեանքի այդ սակէն: Ուստի եթէ Սահակ—Մաշտոցի դարադարձեր կը մաղթեմ, մտածումս ազգին ուղղութեամբ է: Զի գիտեմ թէ ցորչափ որ Սահակ—Մաշտոց դարադարձեր կը տօնեն, ազգն է որ կ'ապրի:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1.— Ագաթանգեղոս, էջ 623: Լէօ, «Հայոց պատմութիւն», 1917, էջ 566.

2.— Մեհեաններու քանդումը անշուշտ բացարձակ չէր, թէև Ագաթանգեղոսի նկարագրութիւնը այդ կարծիքին կը նպաստէ (Ագաթանգեղոս, 585, 590. Լէօ, անդ, էջ 566.)

3.— Լուսաւորչի հայրապետութեան երկու եզրերն են մօտաւորապէս՝ 302—325. (Դադրաշեան, Ազգ. Մատ., հատոր ԻԹ. էջ 5.—Մ. Ա. Օ., Հսնդէս Ամսօրեայ, 1909, էջ 198—199. Harnack, „Missionen“, 3, II, 205. J. K. Kirsch, „Kirchengeschichte“ I, 1930, 431.)

5.— Հայոց պաշտօնական դարձի մերձաւոր ժամանակն է 290—5, Simon Weber, «Die kath. Kirche in Armenien», 125—7: Ա. Միքայէլեան («Հայ—Բուզանդական յարաբերութիւնները, էջ 1—6) կը ջանայ ապացուցանել, թէ Հայոց մէջ քրիստոնէութիւնը պետական կրօն եղաւ 276ին: Տաշեան (Ազգ. Մատ., հատոր Գ., էջ 142—3) 304է ոչ յետոյ կը համարի Տրդատի մկրտութիւնը, մինչ Շփիկէլ (Eran. Altertümer, III, 259—260) կը ժխտէ Հայոց քրիստոնէութիւնը 313է առաջ, զի — իր կարծիքով — միայն կայսրը կրնար այդպիսի ծանրակշիւ քայլի շարժառիթ ըլլալ: Բայց Սողոմ (Բ. 8) յատկապէս կը մատնանչէ Հայոց առաջնութիւնը քրիս-

տանկութիւն ընդունելու մէջ, զոր գէնքով խոյ պաշտպանեցին արդէն 311ին. Եւսեբիոս (Նիկիզ. Պատմ., Թ., 8, 2) «Հայը առաջին ազգն էր, որ իբր աշխարհին քրիստոնէութիւնը ընդունեցաւ» Kirsch, անդ:

5.— Գաթրճեան—Տաշեան, «Մ. Պատարագամատոյց», էջ 65. «յովտ մի, որ նշանախոյ մի է, չունինք իրմէ մեզի պահուած.» Հացունի («Հայ Ծէսք», էջ 25) «Իսկ մեք փառաւորեցուք» և «Աստուած Մեծ» չեն Լուսաւորչի ըստ լաւագոյն խորագրոյ:

6.— Կրթուած ըլլալով Նեոկեսարիա կամ Փոքր Հայք, կրնար հայերէն սորված ըլլալ և հայերէն քաւողել, կը գրէ Մարկուարտ (Ազգ. Մատ., հատոր ԿԷ., 4)

7.— Հացունի, «Գաթրճեանութիւնը հին Հայոց քով», Վենետիկ, 1923, էջ 152 և յաջորդները, 250 և յաջորդները:

8.— Հայերէն և օտարներէն «Լուսաւորչի» ընծայուած պատարագը Ս. Բարսեղի Ա. պատարագն է (Գաթրճեան, անդ, էջ 163, 179)

9.— Harnack, անդ, էջ 204.

10.— Սովորական երեւոյթ ազգերու մէջ: Հայոց մէջ անդիր էին «Թուրքաց երգերը», Գաթրճեան գաւառի երգերը, ըլլան անոնք կապակցեալ երկար զիւցաղնութիւններ, գեղօններ. (Յետադէր, Ազգ. Մատ., հատոր ԺԷ., 130.— Լէօ, անդ, 518—532)

11.— Hübschmann (Arm. Gram., էջ 6) «Մեարտիս յէ յառաջ ազգային լեզուով զրականութիւն չկար: Մեարտով հնարաւոր եղաւ հայ զրականութիւնը Ե. դարու առաջին կէսէն: Նայնպէս Արեղեան (Vorfragen zur Entstehungsgeschichte der altarm. Bibelübersetzungen, Marburg i. H. 1906, էջ 24) — Գ. Տ. Մ., (Արարատ, 1896, էջ 31) «Հայերի հին, հեթանոսական գիր և զրականութիւն ունենալը դուր է գալիս մեր ազգասիրութեան, շոյում է մեր սնամիտութիւնը, գնում է մեզ հին լու-

ստերեալ և քաղաքակիրթ ազգերի չարքը: Մինչդեռ պատմական ճշմարտութիւնը բոլորովին այլ կերպարանք ունի»:

12.— Գոլէր («Իրաւունք Հայոց», Ազգ. Մատ., հատոր Ա., էջ 9) «քրիստոնէութեան մտէն յառաջ կար զրականութիւն, բայց ասկէ դոյզն հեռքեր հասած են մեզի»: Ո՛ւր են այդ դոյզն հեռքերը: Տաղաւարեան («Ծագումն Հայ Տառից», էջ 8) գրի գիւտէն յառաջ հայ զրականութիւն կ'ընդունի, բայց «ԶՈՒՆԻՄՔ Ի ՁԵՌՆԻՆ ԽՈՍՈՒՆ ԱՊԱՅՈՅՅԻ» — Գարրիէլեան (Ազգ. Մատ., հատոր ԿԷ., էջ 6) «Մեարտի ժամանակէն յառաջ հայերէն տառեր և զրոտութիւն եղած է, բայց քիչ և այն քիչէն բան մը ցարդ չէ ելած երեւան» — Գաթրճեան («Պատմութիւն», Գ., 69—71) «գալութիւն մեր գլխովին սկսաւ բազմօք յառաջ քան զգիւտ գրոյն»:

13.— Տէր Մովսէսեան («Պատմ. Հայ Աստուածաշունչ», ուսերէն, էջ 26) Ե. դարու հրաշալի լեզուն այլ ազգ չի կրնար մեկնել:

14.— Զարրհանարեան, էջ 215—220. Տէր Մովսէսեան, անդ, էջ 15—27:

15.— Փարսեպի, Ա.Ժ. «Պաշտօն եկեղեցւոյ և կարգացմունք գրոյ տարի: ուսմամբ վարէին»: Տէր Մովսէսեան կը մերժէ վկայութիւնս, զայն վերագրելով պատմագրին ազիտութեան (անդ, էջ 19—20): Բայց նոյն տեղ կը խստովանի նաև իր ազիտութիւնը: Ուրեմն ազիտութեամբ կ'ապացուցանէ ազիտութիւնը մեր արժանահաւատ և իրազեկ պատմագրին: Կորիւն կը պատմէ, թէ երբ Մաշտոց գրերով կը գաւնար Ասորիքէ, կ'ընդունին զինքը «բարբառօք ցնծութեան և երգօք հոգեւորօք», իսկ առիններ վերջ, Սահակ—Մաշտոց կը կը թաղէին «Ազգմտիւք և օրհնութեամբ և հոգեւոր ցնծութեամբ»: Արդ, կը հարցնէ Տէր Մովսէսեան (էջ 21) յաղթական, առաջին հանդիպումին ասորերէն, և երկ-

րո՞ղք հանգիարումին միայն հայերէն: Ու կ'եղարկացնէ, թէ Սաղմոսները հայերէն կ'երգեցուէին զրի զիւտէն յառաջ: Սակայն կը մոռնայ 35 տարիներու անջրպետը, որ բաւական է ասորերէնէ գէշի հայերէն անցըին համար: Բայ աստի «երգօք հոգեւորօք» չի նշանակեր զբաւոր, իսկ բերանացի աւանդեալ երգերու, նաեւ սաղմոսներու, հնարաւորութիւնը ոչ ոք կ'ուրանայ:— Չափազանցութիւն է սաղմոսներու, նոյն իսկ Աւետարաններու կատարեալ թարգմանութիւն ենթադրել, թէ և բերանացի եղած հռչակուի ան (Եղիա Բասուհի, «Ինչէ՞» կը բաղկանայ Հայերէն Ս. Գրոց նախամեսրոպեան թարգմանութիւնը», «Կոչնակ», 1929, թիւ 50 և 51): Բայց կան սաղմոսաց զանազան թարգմանութիւններ, կը գիտէ Տէր Մովսէսեան: Հա՞րկ է այդ պատճառաւ Դ. զար փոխադրել թարգմանութիւնը: Երուանդ վարդապետ («Հայ—Ասորի յարաբերութիւնները», էջ 50—52) իրաւամբ խօսուելու անգամ արժանի չի համարել ձրի ենթադրութիւնը Սուքիաս վրդ. Պարոնեանի, Կոնրիբի, Տէր Մովսէսեանի՝ Դ. զարու Ս. Գրքի հայ թարգմանութեան մասին:

16.— Ս. Վէպէր (*Die kath. Kirche in Armenien*, էջ 394—400) ի զուր կը ջանայ ապացուցանել, որ յոյն այբուբենը գործածական էր հայ լեզուի համար:

17.— Այդ երեք լեզուներէն ոչ մէկը կարող էր հայերէնը գոհացնել. (Հիւրչման, անդ, 1. 5.)

18.— Մառ (Աղգ. Մատ., հատոր Է., էջ 15) հաւանական կը գտնէ, որ Հայք զիր ունեցած ըլլան Մեարապէ շահ յառաջ: Ոչ մի փաստ: Վարդան Մեծի խօսքը, զոր հոն յառաջ կը բերէ էջմիածնի մէկ ձեռագրէն (թ. 2282) «Արդար արքա և Թաղէտ Առաքեալ... թարգմանեցին (զՍ. Գիրս) յասորի զիր և ի լեզու... Եւ հայերէն զիր չկար, վասն որոյ ասորի զրով թարգմանեցին» — թէ և զուրկ հեղինակութենէ, բայց աւելի

համաձայն է իրականութեան:— Հմմտ. Մինասեան — Թրեաքեան վէճը, «Կոչնակ», 1922, էջ 876, 943, 1110, 1208. Բամաջեան, էջ 1234:—

19.— Յ. Մարթեան, «Երկունք», Ե., 1935, էջ 75. «Դ. զարու սկիզբը ապրած յոյն պատմագիր Փիղոստատոս կը վկայէ, թէ երկրորդ զարուն Հայերը իրենց սեփական զիրն ունէին («Կենցաղ Ապոգոնի», Բ. 2.): Այս տեղիքին համեմատ, Ապոլլոնիոս Տիւանացի իր ճամբորդութեան միջոցին՝ Պամփիլիայի մէջ բռնուած յովազ մը կը տեսնէ տարադէպ մեծութեամբ, պարանոցին՝ ոսկեայ մանեակ մը, որուն վրայ գրուած էր Հայ գրերով. «Թագաւոր Արշակ զից Նիւսիայ»: Այդ միջոցին, կը լուսարանէ յոյն հեղինակը, Հայաստանի թագաւորն էր Արշակ: Զուրկ է ու է արժանահաւատութենէ տեղիքս: Փիղոստատոսի գրութիւնը նպատակաւոր վէպ մըն է և ոչ թէ պատմութիւն. («Ein philosophisch religiöser Tendenz roman (Stöckl, *Gesch. der Philosophie* 2 219. Zeller, *Philosophie der Griechen*, III, 1881, 148): Տիւանացեայ ճամբորդութիւնը առասպելային է (Weiss, *Weltgeschichte*, 2, II, 229—235): Ինչո՞ւ այդ գրերը յովազի պարանոցին կը կառչին սառնց ամենազոյգն հետքը թողու հայ գրամներու վրայ: Եւ այդ Արշակը՝ ինչո՞ւ հայ գրով յունարէն կը գրէ փոխանակ հայերէնի: Գոնէ յոյն հեղինակը լեզուն կը լռէ, միայն զիրը կը յիշատակէ: Եւ ո՞ւր զեռեղելու է այդ Արշակը: Անշուշտ չփութութիւն կայ թէ՛ թագաւորի և թէ՛ անուան լեզուի, եթէ պատմութեան ընդհանրապէս հիմ իսկ ունենայ:

20.— Մ. Մինասեան, «Նոր Կտակարանի Հայերէն նախամեսրոպեան թարգմանութիւնը», «Կոչնակ», 1929, թիւ 25, 26.

21.— Հացունի, «Դաստիարակութիւնը», էջ 85 և յաջորդները. Տրդատ և Լուսաւորիչ զիշերթիկ զարոյններ կը բանան, ուր կ'աւանդուէր «արուեստ զարու-

թեան» յունարէն և ասորերէն:

22.— Փարպեցի, Ա. Ժ. «Ասորի և յայն զրով վճարէին յայնժամ զգործ թագաւորացն Հայոց արքունի գալիքն, զվճռոյն և զհրովարտակացն ... Պաշտօն եկեղեցւոյ և կարգացմունք զրոյ ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորեայս և յեկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոյս»: Ըստ Մարկուսարտի (Ազգ. Մատ., հատոր ԿԸ., էջ 5—6) արեւմտեան Հայաստան յունարէն, իսկ արեւելեան մասի մէջ՝ ասորերէն էր եկեղեցական լեզուն, մինչդեռ գիւանազնութեան մէջ՝ պարսկերէն (էջ 12—13) էր արեւելեան և յունարէն՝ արեւմտեան Հայաստան: Մաշտոց «յարքունական գիւանին» կը ծառայէ չնորիւ իր հեղինակութեան. «ի մանկութեան տիսն վայելեալ հեղինական գալութեամբն (Կորիւն, Վենետիկ, 1893, էջ 13—14):

23.— Բուզանդ, 77. «Կարգէր (Ներսէս) և ի տեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն և ասորերէն յամենայն դաւառս Հայոց»:

24.— Lehmann Haupt արձանագրութիւնը գտած է Տիգրանակերտի հիւսիսային դրան վրայ և զայն կը վերագրէ Պապի (Armenien einst und jetzt, I, 410—420): Մարկուսարտ («Հանգէս Ամսորեայ», 1916, էջ 94—110) կը կռուի այս վերագրումին դէմ և արձանագրութիւնը հայ հեթանոս թագաւորի մը կ'ընծայէ: Մեր խնդրոյն համար անունը կարելոյ չէ: Հայ թագաւոր մը անշուշտ հայ զիրը պիտի գործածէր արձանագրութեանց մէջ և զրամներու վրայ:

25.— Կորիւն է, որ կը նկարագրէ իր մեծ վարդապետին հոգեկան տառապանքը, որ լոկ կրօնական չէր այլ նաեւ ազգային իր շարժառիթով:

26.— Հայցունի, «Դատարարակութիւնը», էջ 191. Մաշտոց կը հիմնէ վարդապետանոց ուր յունարէն և ասորերէն Ս. Գիրք կը կարգային զրի գիւտէն առաջ:

27.— Hübschmann, Gram. I. V. was etwa in Armenien in alterer Zeit geschrieben worden ist, musste in Ermangelung armenischer Schrift in fremder, d. h. persischer, syrischer oder griechischer Schrift und Sprache geschrieben sein. (Հմմտ. վերը Ծան. 18.) Ծանոթ է Արտաւազգ Բ. (Պղնձարքոս, «Կրաստ», 33) իրր օտարալեզու հեղինակ: Անշուշտ չեն պակասած նմաններ (Հայցունի, «Դատարարակութիւնը», էջ 152—162):

28.— Տէր Մինասեան, «Հայ—Ասորական յարաբերութիւնները», էջ 31—37:

29.— Տէր Մինասեան, անդ: Դանիէլեան զրերու որակութիւնը մշուշապատ է. տես Մարկուսարտ, Ազգ. Մատ., հատոր ԿԸ., էջ 55: Գուրեան («Կոչնակ») զանոնք հայ մեհենական սղաղրութիւն կը համարի, առանց ծայնաւորի և աւելի նման փխնիկեան աղիապետին— Բնականաբար զուտ անհատական վարկած: Աւելորդ է յիշել ուրիշ կարծիքներ:

30.— Այս է Կորեան վկայութիւնը հեղինակաւոր:

31.— Բ. Կիւլէսէրեան (Ազգ. Մատ., հատոր ԺԷ., էջ 434—447) կը դժէ հեթանոսաւոր պատկերն այն դարուն: Հմմտ. նաեւ Հայցունի «Դատարարակութիւնը», էջ 50:

32.— Չունենալով նպատակ հարցին բանասիրական—քննական կողմը նկատել, զանց կ'ընենք յիշատակել ընդարձակ մատենադիտութիւնը: Նորագոյններէն հմմտ. Հ. Ն. Ակինեան, «Դատական Հայերէնը և Վիեննական Միւլի. դպրոցը», Վիեննա, 1932, էջ 13—54: Հ. Եղիա Փէյլիկեան, «Աստուածաշունչի երկրորդ թարգմանութեան հաղարչին դարիւրամեակը», «Բաղմովէպ», 1934, էջ 321—326, 401—411 (շարունակելի):

33.— Հայցունի, «Դատարարակութիւնը», էջ 90—114:

34.— Հայցունի, անդ, 114 և յաջորդները:

35.— Այսպէս ոսկեղենիկ պատարագը արդէն Ե. զարու Բ. կէսին կը քաշուի հրապարակէն. Հմմտ. Գա-

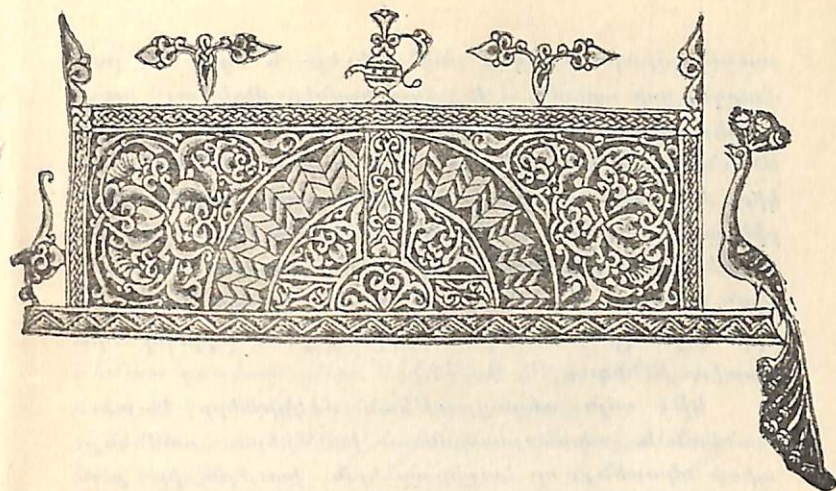
Թըրճեան, «Արք. Պատարագամատոյց», էջ 109—116:

36.— Աստուածաշունչի երրորդ թարգմանութեան
մասին հմմտ. Գ. Տէր Մկրտչեան, «Արարատ», 1908, էջ
579—586:

IV

ՀԱՅՍՏԱՆ Ս. ԳՐԻՒ ՄԷՋ

Ա. ԳԵՏԵՐԸ

Կրօնական հրճուանքին կը խառնուէր անշուշտ ազգային հպարտ զգացում մը, երբ մեր հայրերն աշխարհի սմէնէն պատկառելի և հեղինակաւոր գրքին մէջ յաւերժացած կը գտնէին յիշատակը իրենց հոգին ու ջրին, լեռներուն ու դաշտերուն, ցեղին ծագման ու բախտին, նահանգներուն ու գաւառներուն — իրենց հայրենիքին։ Հայ Ոսկեդարու ռահվիրաներն Աստուածաշունչի առաջին էջին վրայ արգէն կ'ողջունէին Հայոց աշխարհը իրրեւ այն վայրը, ուր Աստուած զեփեղած էր դրախտը փայկելութեան, որորանը մարգելութեան ոսկեդարուն — աստուածատունկ Յդեմը։ Աստուածաշունչը կու տայ անոր հակիրճ տեղագրութիւնը, և առանց Աստուածաշունչի հակասելու կարելի չէ զայն Հայաստանէ զուրա որոնել։

Ահա Աստուածաշունչի տեղիքը. «Նւ տնկեաց Աս-

տուած զգրախան յճգեմ ընդ արեւելս, և եդ անդ ըզմարդն, զոր ստեղծ . . . Եւ գետ ելանէր յճգեմայ ոռոգանել զգրախան, և անտի բաժանի ի չորս առաջս: Անուն միումն Փիտովն. նա՛ է որ պատէ զամենայն երկիրն Եւփրատայ, անդ ուր ոսկին է: Եւ ոսկի երկրին այնորիկ սղնիւ. և անդ է սուտակն և սկն գահանակ: Եւ անուն գետի երկրորդի Գեհովն. նա պատէ զամենայն երկիրն Եթովպացոց: Եւ գետն երրորդ Տիգրիս. նա է որ երթայ յանգիման Ասորեստանի: Եւ գետն չորրորդ Եփրատէս» (Ծննդոց, Բ., 9—14.)

Եթէ սոյն տեղագրութեան մեկնիչները Հայաստանեան և հակահայաստանեան խումբերու բաժաննք, պիտի նկատենք, որ Հայաստանեան խումբն իր քանակով և որակով կը գլխէ կ'անցնի և անշքութեան կը մատնէ հակահայաստանեան խմբակը: Հայաստանէ դուրս փնտռելու համար դրախտը հարկ է կա՛մ աշխարհազորական սխալ, կա՛մ անճիշտ թարգմանութիւն և կա՛մ կանխակալ կարծիք: Ուրիշ հիմ չունին անոնք, որոնք Եգիպտոսի, Եթովպիայի, Հնդկաստանի, Բաբելոնաստանի, Գերմանիայի և նոյն իսկ աստղերու մէջ կը թափառին ի խնդիր դրախտին: Աւելորդ աշխատանք: Բացէք Աստուածաշունչը, օգնութեան կոչեցէք հին լեզուները, աւանդութիւններն ու արձանագրութիւնները, ու եթէ Հայաստանի կողմ ասոր փաստ կը գտնէք, Հայաստանի գէ՛մ՝ և ոչ միւր Եթէ Հայաստանով միայն մէկ անուն անմեկնելի կը մնայ, առանց Հայաստանի ստորոջ տեղիքը յօգս կը ցնդի: Հետեւինք ուրեմն Աստուածաշունչի տող առ տող: Ի՞նչ կը յայտնէ նա դրախտի գիրքին մասին:

«Եւ անկեաց Աստուած զգրախան յճգեմ ընդ արեւելս»: Անտարակոյս շատ աւելի ընդարձակ է սահմանաքան Հայաստան լեռնաշխարհը: Արեւելեան բոլոր երկիրները կարծես իրաւունք կը ստանան դրախտաւանիկ միտումներ տածելու: Բայց Եգեկիէլ (ԻԼ., 13—16) սահման մը կը գծէ աւելի անձուկ երբ կը հաղորդէ, թէ

Եդեմը լեռնոտ երկիր էր: Արեւելքի դաշտային երկիրները այսու իրաւագուրկ կ'ըլլան և մեր խուզարկող աչքերը պէտք է յառին Արեւելադիր այն երկիրներուն որոնք լեռնային են: Եւ Աստուածաշունչն ինքնին մեր աչքերը դէպի բուսականութեան այնչափ ճոխ լեռնակոյտը կ'ուղղէ անուններովը գետերուն, որոնք կարծես Հայաստանի սահմանները կը գծեն Արեւմուտքէն, Հարաւէն, Հիւսիսէն:

Անհրաժեշտ է գիտնալ, որ Աստուածաշունչի համեմատ դրախտի գետը մէկ հատ է իր ակնադրիւրով, բայց կը բաժնուի չորս առաջի, բաղուկի:

«Եւ գետ ելանէր յճգեմայ, և անտի բաժանէր ի չորս առաջս»:

Չորս գետեր որոնք մէկ ակէ կը ըզխեն: Այս կէտը վճռական հանգամանք ունի: Անհնար է չմոլորել, երբ այս կուտանը լքուի:

Արդ այդ իրողութեան վրայ յեցած՝ Արեւելքի այն երկիրը յարմար է դրախտաւայր ըլլալու, որ ծագում կուտայ չորս գետերու մօտաւորապէս մէկ ակէ: Մօտաւորապէս — նկատի ունենալով դրախտային շրջանէն յետոյ տեղի ունեցած երկրախօսական յեղափոխութիւնները: Եւ քանի որ չորս առուակներէն երկուքը Եփրատ ու Տիգրիս են, պէտք է որ այդ երկուքին ծնունդ տըւող աշխարհը՝ ըլլայ նաեւ ակնադրիւրը միւս երկուքին: Արդ Եփրատ ու Տիգրիս դրախտը Հայաստանի կը կապեն անխղիճօրէն: Ոչ ոք տարակուտած է, որ Աստուածաշունչի Տիգրիս ու Եփրատը մեզի ծանօթ գետերն են նոյնանուն, և ոչ ոք կրնայ ժխտել անոնց հայկական ծագումը: Եփրատ—Արածանի կը բխէ բարձր Հայոց Ծաղկանց լեռներուն հարաւային և հիւսիսային լանջերէն, իսկ անկէ 2.000 քայլ միայն հեռու Հաշտենից գաւառի մէջ կը գտնուի Տիգրիսի արեւմտեան ակնադրիւրը: Անշուշտ պիտի առարկէք: Յանուն Տիգրիսի և Եփրատի Բաբելոնաստան ևս կրնայ դրախտաւայր և

դամ ըլլալ, քանի այդ գետերուն հարաւային ընթացքը մինչեւ ծով Ասորեստանի և Բարեկաստանի կը պատկանին: Ասորիութիւնը խախտւած է: Զի Բարեկաստան լեռնային չէ—մինչ Եգիպտոս լեռնային էր: Ապա՝ կարող էր մասնանիշ ընել ուրիշ երկու գետեր՝ ի լրումն Աստուածաշունչի չորրորդութեան,— երկու գետեր, որոնք ըլլան անհակից: Եւ վերջապէս Աստուածաշունչը ոչ միայն գետերուն անունները կու տայ, այլ նաեւ կը յիշէ՝ թէ գետերուն վերի՝ թէ վարի ընթացքը նկատի ունի:

Հայերէն «առաջը» բառին փոխարէն սկզբնաղբիւրը կը գործածէ «ռաշէմ», որ չի նշանակեր գետին վարի ընթացքը մինչեւ ծովաբերան, այլ գետին «գրւալ»ը: Տիգրիսի և Եփրատի ոտքերը միայն Բարեկաստանի մէջ են, գլուխը սեպհակասութիւնն է Հայաստանի: Ասոր չի հակասեր Տիգրիսի բացայայտիչը «որ երթայ յանդիման Ասորեստանի»: Ժէ. դարուն Ասուր աւելի ծանօթ էր քան Հայաստան: Ծանօթ Մեծ Քաղքին անունով հեղինակը կը ճշտէ գետին: Անցողակի ըսենք, որ «Ասորեստանի» սխալ թարգմանութիւնն է: Հարկ է կարգաւ Ասուր քաղաքի որ նինուէի կը համապատասխանէ: Տիգրիս ուրեմն քաղաքը կը քերէր արեւելեան կողմէ: Այս է իմաստը «յանդիման»ին: Ծանօթ գետերէն անցնինք անծանօթներուն:

Ինչ հակասական տեսութիւններ այդ երկուքի մասին, ինչ առասպելային նոյնացումներ, հակառակ Աստուածաշունչի և իրականութեան: Չորս գետերուն տկունքային միութեան սկզբունքը զմեզ անապթաք կ'առաջնորդէ դէպի Տիգրիսի և Եփրատի աղբերակունքը: Հոն պէտք է որ ըլլայ ծննդավայրը միւս ընկերներուն:

Գետերէն մին կը կոչուէր «Գեհան»: Արդի աշխարհազրութիւնը այս անունով գետի անծանօթ է: Ազգերն այնքան երկիւղած չեն աշխարհազրական անուններու հանդէպ: Տիրապետող ազգերն իրենց գերիշխանութեան կնիքը անուններու վրայ ևս կը դնեն: Պատմազիր—հե-

ղինակներ ալ անուններ կը փոփոխեն, կը թարգմանեն խորթ հնչումներէ խուսափելու համար: Արդ ինչ է այս «Գեհան»ը: Հարազատ գետանուն թէ՛ թարգմանութիւն: Անհար է պատասխանել: Մէկ բան ստոյգ է: «Գեհան» լծորդ է երրայեցերէն «գիալ» բային, որ կը նշանակէ «բխել» յորդարուլա: Միւս կողմէ Հայաստանի մէջ ունինք Արաքսը, որ արմատակից է յունարէն «ԱրԱթթ» («բխել») բային: Իմաստներու նոյնութեան վրայ կ'աւելնայ Արաքսի և Եփրատի աղբերակունքներուն մերձաւորութիւնը— երկուքն ալ բարձր Հայոց լեռներէն (Բիւրակն):

Բայց ահա քար մը, որուն զարնուելով այնքաններ զայլեր ու ցնորական վարկածներու մղուած են: Աստուածաշունչ կը գիտէ Գեհանի մասին. «նա պատէ զամենայն երկիրն եթովպացոց»: Եթէ ուղիղ է այս ընթերցումը, Արաքսը պաշտպանել անկարելի է: Բայց ուղիղ չէ ընթերցումը. «Եթովպացոց» անունը ճիշտ թարգմանութիւնն է սխալ ընթերցումի մը: Կարգացւած է Քուշ, որ է Եթովպիա, փոխանակ կարգաւ Քաշ, ինչպէս կը սրբազրեն առաջնակարգ հեղինակներ (Բէա Հայնիշ, Շանդա, Դայմէյ): Իսկ Քաշ երկիրը 3000 ին (ն.թ.) կը զանուէր Բարեկաստանի հիւսիս արեւելեան կողմը, իսկ անկէ առաջ աւելի հիւսիսային կողմ, հոն, ու Արաքս չըջան կ'ընէ:

Կը մնայ Աստուածաշունչի յիշած առաջին գետը, Փիսոն: Երկրագնդի երեսէն անհետ կորսուած անուն մը: Բայց մեր խարխափումներուն մէջ իսկ մէկ բան անխախտ է. Փիսոն գետ մըն է անհակից Եփրատի, Տիգրիսի, Գեհանի: Ու բարձր Հայոց լեռներն իրարմերձ անհաղթիւրդնէ ծնունդ կու տան երկու գետերու: Ծորոխ կը ըլլէ Եփրատածին լեռներուն հիւսիսային լանջէն, և Կուր՝ Տայոց Կող գաւառէն, Կարսի լեռներէն: Ուրեմն կա՛մ Ծորոխ կա՛մ Կուր— ընտրութիւնն աւ-

այժմ անհնար է, հավանաբար անոր որ Փրատնի մասին բացայայտիչներն աւելի առատ են: «Նա է որ պատէ զամենայն երկիրն Եւրասիայ, անդ ուր ոսկին է, և ոսկի երկրին այնորիկ աղնիւ, և անդ է սուտաւն և անի դահանակ»: Ճորոխի և Կուրի աւազանները թափուր չեն ոսկիէ, թէև Փասիա լերինք այդ կողմանէ կը գերազանցէ: Դրախտային այս գետն ուրեմն նոյնացնել դժուար է, այժմ մեզի ծանօթ անուններու: Բայց երեք գետերէն որուն ալ տաք նախապատուութիւնը, չէք հեռանար Հայաստանի սահմաններէն, զորոնք Աստուածաշունչը միւս գրախտային գետերով դժած է: Աստուածաշունչին այս մեկնութեանը թէ Հայաստան է գրախտաւայր, կը ձայնակցին ժողովրդական աւանդութիւնները: Այսպէս, Բարեւաջիք հիւսիսային կողմ կը զետեղէին գրախտը: Ինչ կ'ըսեն հայկական տեղական աւանդութիւնները: Թէ՛ Արածանոյ, թէ՛ Արաքսի և թէ՛ Տիգրիսի աղբերականց մօտ կը պահուին գրախտային աւանդութիւններ: Լէօ, Հայոց Պատմ., էջ 141, 143, 149, կը պատմէ. «Այժմ էլ տեղացիները, հաւատարիմ աւանդապահներ հին մեկնութիւնների, այստեղ զետեղում են (այսինքն Արածանի շուրջ) Եգեմը, առաջին մարդկանց գրախտը: Եւ այդ աւանդութիւնը զօրեղ տպաւորութիւն է թողնում նոյն իսկ օտար այցելուների վրայ: Այդ գեղանկար վայրը — ասում է մի այցելու, Լիւսուտին, — ունէր Բիրլիական բանաստեղծութեան ամբողջ չքնադատութիւնը, և սքանչանալով նրա տեսքով, ցանկութիւն էր ծնում բնականցնել այդ տեղ ուրուականներ, որոնք նրա մենաւոր, գաղտնի խորհրդի մէկում, թէ արդեօք հիմա էլ չեն չրջում մեր նախահայրն ու նախամայրը այնտեղ, և արդեօք այժմ էլ չեն բուսնում այնտեղ արդիւում պտուղներ»:

«Արաքսի ծննդավայրը Հայաստանի բնութեան ամենագեղեցիկ անկիւններից մէկն է ներկայացնում:

Եւ այս կողմերի ժողովուրդը այս տեղ էլ զետեղում է գրախտը: Հաւատում են այստեղի և ոչ — քրիստոնեայրնակիչները, թէ այս լճակների մէջ կայ մէկը, որ իսկապէս անմահական ջուր ունի և անմահութիւն կը տայ այն մարդուն, որ երջանկութիւն կ'ունենայ նրա ջրից խմելու: Տիգրիսի արեւելեան ճիւղի ակունքը ժողովուրդը մեծարում է մի հաւատարիքով, որ գրախտի աւանդութեան հետքն ունի իր մէջ: Ամէն տարի, պատմում են մարդիկ, Համբարձման տօնին, առաւօտ, անմահութեան խնձոր մի հրեշտակներէն կը գրուի այս սկան ջրի մէջ, ուր ամէնէն կանուխ հասնողը միայն կը տեսնէ. բայց երբ ձեռը կը կարկառէ, խնձորն այլեւս չի երեւիր»:

Աստուածաշունչի վրայ կը յենու ուրեմն մեր հայրենիքի գրախտային հանգամանքը — ու անոր գրախտային հանգամանքին վրայ թերեւս մեր դժբախտութիւնը ...

(Հմմտ. նորագոյն երկերէն Aug. Bea I. J. Institut. Biblicae, I De Pentatencho Romae, 1928, էջ 129—131.—Dr. P. Heinisch, Das Buch generis, Bonn, 1930, 115—117.—)

Բ. ԼԵՌՆԵՐԸ

Մեր հայրենիքին յատկանիչներն են ջրերն ու լեռները: Զրերը ճանչցանք Ծննդոց Բ. գլխուն մէջ, իսկ է. գլխուն մէջ կը յիշատակուին լեռները: Գետերը զմեզ դրախտ առաջնորդեցին, ուր կը տիրէր մարդկութեան սակեղարը: Այժմ երբ լեռները երեւան կ'ելլեն, այն սակեղարը վաղուց տեղի տուած է ապականութեան: Մարդկութեան ամենադառն ճգնաժամն է դա, ու հայկական լեռներուն կը վիճակուի իբր ոտնուիւ ծառայել մարդկութեան երկրորդ հօր: Զրհեղելը գերեզմանի վերածած էր առաջին սերունդի հայրենիքը: Զրաթաղ եղած էին նոյն իսկ ամենաբարձր լեռները, ու միայն տապանը զրեթէ վեր կը ծփար մարդկութեան բեկորներով փրկելութեան ակնդէտ: Ամիսներ վերջ լեռները կը թօթափեն ջրային տարկութիւնը: Ու տապանը բնականօրէն կը նստի այն լեռան վրայ, որուն վրայ կը գտնուէր ջրերու քաշուած պահուն: Ո՞րն է այդ տապանակիր լեռը: Նոյայ տապանը կը զարթուցանէ ի մեզ պատկերը Հայ Հսկային, և հաճելի է մեզ վեհափառ լեռան երկնահուլ գագաթը Տապանով նուիրագործել, մանաւանդ որ այդեռտաններն, Ակուին, Նախիջևեանը կարծես համախումբ ի նպատակ կը վկայեն: Բայց աւագ յետին, շատ յետին դարերու անդօր վկայութիւն:

Ի՞նչ կ'ըսէ Ս. Գիրք և ի՞նչ կ'ըսեն հայ և օտար աւանդութիւնները:

«Եւ նստաւ. (տապանն) ի լերինս Արարատայ» — այս է վճռական պատասխանը Աստուածաշունչի: Տապանը կը պատկանի հայկական լեռներու — այս մասին ոչ մի տարակոյս ոչ տոմային, ո՛չ օտար հեղինակներու մօտ: Բայց այսչափը չի գոհացներ զմեզ: Կը բաղձանք գոնէ մօտաւորապէս ճշտել զիրքը այդ լեռան: Հայկական բաղմամբիւ գագաթներէն՝ որո՞ւն յատուկ է մենաշնորհը տապանը հիւրընկալած ըլլալու:

Հարցումս այնքան կնճռոտ չէ, ու լեռներու ընտրութիւնը կարելի է զիւրաւ ընել ու պատասխանը գտնել, եթէ յետնագոյն անուններ և աւանդութիւններ զմեզ նախապաշարեն: Զի հարցն այն չէ թէ Յ. Ք. ԺԵ. դարուն ո՞ւր կը գտնուէր Արարատ անուամբ լեռը — այլ հարցն է, թէ Ն. Ք. ԺԵ. դարուն, երբ Մովսէս կը գրէր ու կը գործածէր Արարատ անունը, այդ երկիրը կամ լեռը աշխարհագրի կամ աւելի որոշ՝ Հայաստանի ո՞ր կողմը կը գտնուէր: Պատասխանը Աստուածաշունչը չի տար, ուստի կարելի է զայն սխալ մեկնել թիւրիմաց մեկնութիւններով յետնագոյն դարերու: Սակայն պայծառ է պատասխանը բարեւական — ասորեկապան արձանագրութեանց, որոնք Արարաթի — Ուրարտու երկիրը կը գետեղեն Վանայ լճին Արեւմտեան կողմ մինչեւ Եփրատի ծոցը: Խարբերքի մօտ: Ուրեմն այս լեռնաշղթան, որ կը կոչուի Հայկական Տաւրոս, որուն մէկ մասը Մասիոս միւս մասը Գորդիւհնէ անունը կը կրէ յոյն մատենագրաց քով բնակավայրն էր նախնաբար Արարաթի — Ուրարաթի ցեղին, և զայն աչքի առաջ ունի Ծննդոց հեղինակը, երբ Արարատ կը կոչէ տապանակիր լեռները:

Այս իրողութիւնը այնքան համապատասխան է ժամանակակից պատմութեան և աշխարհագրութեան, որ զարմանալի պիտի ըլլար եթէ չըճակայ ազգերու ջրհեղեղեան աւանդութիւններն ուրիշ լեռներ մատնանիչ

ընէին: Բայց աւանդութիւնները միահամուռ հայկական Տաւրոսը կը ճանչնան իբր լեռ տապանակիր: Թէև լեռան կու տան զանազան անուաններ, բայց մասնելով տերտ աղերսը այն հայ լեռնաշղթային:

Բարեկրօնական աւանդութիւնը իբրեւ տապանալեռ գիտէ Մաշու, որ Բերոսոսի տարրերակին մէջ Նիսիր ձեւով կը ներկայանայ: Ահա Մասիսը, զոր յիշեցինք:

Ասորական, Տարգում, Արարական աւանդութիւնները տապանակիր լեռը կ'անուանեն Կարդու: Ո՞վ չի տեսներ հոս յունական Գորդիւնէ, մասը Հայկ. Տաւրոսի: Մուշ և Սասուն իրարմէ բաժնող լեռնաշղթան տակաւին այսօր Կարդուի անունը կը կրէ և անուանական հետքն է Ուրարտացւոյ «Խարք» անուան. մինչդեռ ցեղին ժառանգորդները «Խոյթ» անունով անտառները կը կենդանացնէին Հայոց անհավանալի լեռնով տակաւին Յ. Ք. Ժ. դարուն:

Աւելի ճոխ է յունական աւանդութիւնը: Նա չի գոհանար լեռնաշղթայի ընդհանուր անունով, ու կը յիշատակէ զազաթը յականէ անուանէ: Դէորդ Կիւպրացւոյ համար, Մարաթկեն է տապանալեռը, մինչ Նիկոզայոս Դամասկացին Բարիս գիտէ զայն: Դէպի սփռ կ'ուղղեն այս լեռները մեր ակնարկը: Դէպի Հայկական Տաւրոս: Հոն, Սասունի արեւելակողմ կը բարձրանայ Մարաթիւ լեռը՝ 3.000 մ., ու աւելի գէպի արեւելք — Բարիս (Սեփան—Դաղ) կամ հին հայկական անունով Նեխ Մասիս 4176 մ.: Յունական աւանդութիւնը այսու պատուոյ վէճ մը կը ձգէ զազաթներու մէջ, որոնք սակայն Հայկական սահմաններէ դուրս չեն հաներ պատուոյ կռիւը: Կը մնայ լսել հայ աւանդութիւնը: Ժ. դարէ յառաջ հայ մատենագիրները յաճախ խօսած են Այրարատ նահանգի մէջ գտնուող Աղստ Մասեաց մասին, սակայն երբեք չեն վերագրած անոր տապանալեռի տիտղոսը: Այս լեռնութիւնը ինքնին ծանրակշիռ է Ժ. դարէ յետոյ ծագում առնող աւանդութեան դէմ, որ

անուաններու շիթութեամբ յերկրած է նոր տապանալեռ մը, Այրարատ նահանգի անունը փոխադրելով Մեծ Մասեաց վրայ: Սակայն այս աւանդութիւնը կը հակառէ ոչ միայն օտար ազգաց աւանդութիւններուն, այլ նաև հայ հնագոյն հարազատ աւանդութեան, զոր պահած են Բուզանդ, Խորենացի, Թ. Արծրունի, «հանգեալ ի լերինս Կորդուաց» (Ա. ա.): Ասոնց համեմատ տապանալիւր լեռը կը կոչուի Արարատ՝ Կորդուաց աշխարհի մէջ:

Ուրեմն լիակատար ներդաշնակութիւն Աստուաշունչի, հայ և օտար աւանդութեանց միջև: Վար կ'առնուենք տապանը Աղստ Մասեաց զազաթէն, որ ինքնին վեհ է և օտար զարդերու կարօտութիւն չունի, և կը փոխադրենք զայն քաջ Սասունցիներու զազաթները, առանց նշանակել կարենալու, թէ անոնցմէ ո՞րը կը կոչուէր Արարատ:

(Հմմտ. Հ. Դոկտ. Վահան Խնկիլդեանի *Armenien in der Bibel* բանիրուն երկը, որ մանրակրկիտ քննութեամբ կարեւոր ճշգումներ յաջողած է կատարել տարտամ հարցին շուրջ):

Գ. ԲՆՆԿԶՈՒԹԻՒՆԸ

Գեառքէն ու լեռներէն յետոյ կարող ենք զբաղիլ զբախտային երկրին բնակիչներով:

Եւ նախ ծագումը անոնց, որոնք տեւականօրէն պիտի դռնմէին իրենց անունը երկրին վրայ, — Հայ — Արմենները: Ու ահա Նոնդոց զրքի Ժ. գլուխը: Դա տիեզերապատմական նշանակութիւն ունի, իրրեւ ճիշդագրական տախտակը այն ազգերուն, որոնք հեղինակին Բարեւական — Բազդէական տեսակագծին մէջ էին. (տ. Schopfer, Geschichte der A. T. 6, 135—6): Անոնց կարգէն էին մեր հայրենիքի բնակիչները մ. Գ. դարուն: Ուստի տարօրինակ չէ որ հայ աւանդութիւնը հայ ցեղի ծագումը փնտռած ըլլայ այդ ցուցակին մէջ ու գտած յանձին Թորգոմի: Թորգոմ, Ասքանազ և Բիրթոմ՝ որդիք Գամերի՝ կը սերին Յարեթէ, հնգերորդական մեծ ընտանիքի նահապետէն: Գամերը կիմերական ցեղն է (Ոգիտական ԺԱ. 14, Հերոդոտոս Գ. 11), որ արձանագրութեանց մէջ Մանգա կը կոչուի, և իբր Գամիրք ծանօթ է Հայոց հարեւան կապաղաքովիտայ մէջ: Ասքանազը կը նոյնանայ արձանագրութեանց Աշկուզա ձեւին, իբր Սիւլթական ցեղ, որ մեծ արշաւին հետեւանքով Ուրմիոյ լճին հիւսիսային և արեւելեան կողմ բնակութիւն հաստատեց և տառնեակ տարիներով (614—584) սարսափ ազգեց չրջակայ մեծ տէրութեանց:

Բիւիաթ Թերեւս Պապլագոնին է և կամ Aripsas քաղաքը, որ Բողազքէոյի արձանագրութեանց մէջ կարնոյ մօտ կը յիշատակուի:

Ինչ և ո՛ւր էր Թորգոմ — կամ հարազատ ձեւով՝ Թողարմա, ըստ Բողազքէոյի արձանագրութեանց Թեղարմա, և տտրական արձանագրութեանց Թիլգարիմմու: Դա երկրանուն է մինչեւ 712՝ ընդ մէջ կարգեմիչի և Իշուլայի (Խարբերդ) Եփրատայ մօտ: 695է յետոյ քաղաքի անուն է Տարայ կոչուած երկրին մէջ: Բնակիչները Մեամանացիներ են, որոնք թէ և 706ին տեղի կու տան Արմենափրիւզ արշաւին, բայց Թողարմա — Թիլգարիմմու անուանաձեւը կը շարունակէ ապրիլ և նոյն լակ յաղթական նորամուտ ցեղին վրայ կը տարածուի: Ուստի Հայոց ազնիւր Թողարմայի հետ լակ տեղական — ժամանակաւոր էր, ու այդ է հիմը Հայոց Թորգոմական ծագում տուող աւանդութեան, որ ծանօթ է նաև Եւսերիտի, Գէորդ Սինկեղոսի: Թորգոմական չրջանի յիշատակ է Տորդ աստուածը՝ տարրերակը Տարիւս ձեւին:

Աստուածաշունչի մէջ չենք գտներ ակնարկութիւններ այն ահագին չրջանի մասին, երբ պատահած է ազգերու արտագաղթը հայ հայրենիքէն դուրս դէպի Հնդկաստան, անոնց ուժեղացումը, և վերադարձը ուրիշ ճամբով, ուրիշ անունով: Բայց մինչ Հնդկաստանի մէջ Արմէն ցեղը կը կերտուէր, Փոքր Ասիայի մէջ կը արտադէպր բազմախաւ և բազմածաւալ Հառեան ցեղը, զոր բազմիցս կը յիշատակէ Աստուածաշունչը 2700էն մինչեւ 2000 ահագին չափով ծաւալելէ, Բարեւոնի մօտ հու հարուած տալէ վերջ, իբր 1500ին միահեծան կիշխան Փոքր Ասիայի կեդրոնին, իրենց զէնքերը կը զգացնէին մինչեւ Եփրատ, Պաղեստին, ուր կը հիմնեն Երուսաղէմ, 1200է յետոյ անկման չրջան սկսելու համար Փոքր Ասիոյ մէջ, մինչ Հայաստանի հառեան

միւս ցեղերը — Հայաշա, Շուվէ, Ալշէ, — ծաղկման չըջանք
կը սկսին: Անոնց միացած են Ուրարտացիք, որոնք ազգե-
րու ճնշման ներքեւ տեղափոխ եղած էին տակաւ Վա-
նայ լճի արեւմուտքէն դէպի հիւսիս (Արճէշ—Արդաշիւ)՝
մինչեւ լճին արեւելեան ափը (Տոսպ—Վան): Հոն կը
կազմուի գաղնակցութիւն մը նախարմէն թագաւո-
րութիւններու ընդդէմ հարաւային բռնակալութեան:
Ազգային անկախութեան գաղափարն է որ կը զինէ մեծ
գաղնակցութեան անդամները: Գրեթէ դար մը (860—
714) Ասորիստանեան բռնակալներ ուրիշ մտահոգու-
թիւն չեն ունեցած, թայց եթէ հիւսիսէն սպառնացող
վտանգը: Անկման չըջանին անգամ գաղնակիցներու
գլուխը Ուրարտու՝ աշխարհ ինքնավստահ է, որ կարող
է Ռուսաս Բ. 685—675 պատուար հանգիստանալ հայ-
րասպան ասորեստանցիներու: Ու անա այս առթիւ վի-
րտափն կ'երեւայ հայ հայրենիքը Աստուածաշունչի մէջ.
«Եւ մինչդեռ երկիր պազանէր Աննեքերիմ արքայ (705
—681) ի տան իւրում նասնայեաց կոոց իւրոց, Ագ-
րամելիք և Սարասար որդիք նորա սպանեն զնա սրով
և ինքեանք զնացին փախստական ի Հայս» — կը պատ-
մեն Եսայի (Լէ. 38), Դ. Թագաւորութեանց (ԺԹ. 37):
Երկուքն ալ երկիրը, ուր անոնք կ'ապաստանին, կը
կոչեն Արարատ, որ չէ այլեւս ԺԵ. դարու՝ այլ է. դա-
րու Ուրարտուն Վանայ արեւելեան կողմ: Հայ թարգ-
մանիչը կը գրէ «ի Հայս», իսկ լատինը «Armenia», ըստ
յեանագոյն անուան, քանի որ է. դարուն ո՛չ Հայը ո՛չ
Արմէնը իրենց անունը պարասպարած էին երկրին: Այդ
պիտի պատահէր մէկ դար վերջ, երբ առողջ ցեղն Ար-
մենական օռք զնէր զրախտային լեռնաշխարհի՝ վրայ,
ձուլուէր Հայաշաբնիկ ցեղի հետ ու սկիզբ առնէր պատ-
մական նոր չըջան մը: Ազգաց նոր հեղեղ մը տուաւ
արտաքին մղումը:

660—610 ազգայոյզ խառնուրդի ժամանակ է:

Հայաստան ու չըջակայ երկիրներն կը նմանին եռացող
կաթնային Ֆեղերու նոր տեղաւորում կ'ըլլայ հետեւան-
քը: Ուրարտու կը քաշուի դէպի հիւսիս Արաքսի հովի-
տը, թողով անջնջի յիշատակներ իր հարաւային իշ-
խանութեան: Առողջ Արմէնները, հիւրերը թորգոմական
տան, կը յառաջանան յաղթական ու կը դառնան տէր
կացութեան և երկրին: Թէև կը հպատակին Մարական
դէնքին, թայց իրենց ներքին ինքնավարութիւնը կը
գործածեն նոր ազգը կազմելու հայ և ուրարտական
տարրերով:

Բաջ անասնապահներ էին Արմէնները, անմրցելի
մասնագէտներ ձիաբուծութեան մէջ: Երբ տակաւին
Թագարայի չըջակայքը կը բնակէին, Անդեղանէ և Մըն-
ձուրէ քաջամարդ ձիեր կը հայթայթէին Մոզոմոնի (Դ.
Թագ. 10, 28) Բ. ՄՆ. (Ա. 16): Մուսրի կը համապատաս-
խանէ մեր Մզուրին: Յետոյ իրենց նոր հայրենիքին մէջ
պահեցին և զարգացուցին այդ մասնագիտութիւնը: 590
թուականներուն մրցանակ կը չահին Հայկական «սրա-
վար», «սրաթուի», «օգապարիկ» նծոյգները: Ասոնցմով
ծանր տուգանքներ պիտի վճարէին Դարհի — տարեկան
20000 նծոյզ — թայց նաև հառայթի շահաբեր ազրիւր
կը բացուէր: Հին դարու տմէնէն վաճառաշահ քաղա-
քի — Տիտոսի — հրապարակը ամենափոյթ յաճախողն
էր աշխոյճներուն: Ժամանակակից Եգեկիէյ, (Ի՛, 14)
կը վկայէ. «Եւ ի տանէ Թորգոմայ ձիովք և հեծելովք
և ջորւովք լցին զվաճառս»: Այդ անունով մուտ
գտած էին հայկական նծոյգները Ժ. դարուն, ու այդ
ճանով անունը անփոփոխ կը մնայ Զ. դարուն, երբ
Արմէնները իրենք կը կատարէին առաքումները:

Այսպէս ուրեմն Աստուածաշունչի մէջ առաջին
պատմական տեղիքները Հայոց նկատմամբ՝ անտեսու-
թեան վերաբերեալ են: Ապա լսելի կ'ըլլայ նաև դէնքի
ձայնը: Հայարմէնը իր նոր հողը պաշտպանելու համար

արի մարտիկ կը դառնայ: Զէնքով մասնակից կ'ըլլայ Մարական արշաւանքներու և կը զբաւէ կարկառուն դիրք: Անկաղմակերպ հրոսակներ չեն անոնք, այլ մշակոյթի ճամբուն վրայ հաստատուն քայլերով յառաջացող ազգ և թագաւորութիւն: Իբր աշտիւի վիճակից են կիւրտսի: Ու մարգարէն Երեմիա (50—51), երբ կանխատես աշօք կը նկարագրէ կործանումը Բաբելոնի, կեդրոնի բանակին մէջ կը նշմարէ հայկական դնդեր, «Առէք նշան ի վերայ երկրէդ, փող հարէք ընդ ազգս ամենայն, հրաւիրեցէք ի վերայ դսրա (Բաբելոնի) դունդըս: Պատուէր տուք յինէն աշտարառեան թագաւորութեանց և ասքանադեան դնդին, կանգնեցէք զնովաւ նետակալս, ելէք ի վերայ երկւարք իրեւ զրազմութիւն մարտիս»: Հայ ձեռագիրները լուսանցքի վրայ իրաւամբ կը գիտեն «Հայք»: Հայ թարգմանիչը դուրս թողուցած է Մեննին, որ Ուրարտուի (Ալարտիայի) և Ասքանադի միջեւ կը գտնուէր Ուրմիա լճին արեւմտեակողմ: Արձանագրութեանց Ման քաջ ցեղն է դա, որ բազմամեայ պատերազմներէ վերջ՝ արեւելքէ կը քշուի գէպի հարաւ—արեւմուտք, թողլով հետք մը Մանուկեանց դաւառի անունն մէջ:

Հոս առկաւին յականէ անուանէ կը յիշուին այրարառեան թագաւորութիւնք: Բայց շուտով գերիշխանութիւնը պիտի խլէ Հայը և պիտի գառնայ ներկայացուցիչը հեւթաթիւն մարտիկ ազգերու: Եգեկիէլ (Ը, 6) կը նկարագրէ հեռաւոր ապագայի վճռական պատերազմը Գողի և Երուսաղէմի: Գողի վիճակից է Տունը Թորգոմայ՝ առաջնորդ գերի մէջ: «Տունն Թորգոմայ ի ծագացն հիւսիսայ, և ամենեքին որ շուրջ զնովաւ»: Հայուն շուրջ համախմբուած են չրջակայ ազգերը: Բայց դա, այլ գալիք պատմութիւն է: Աստուածաշունչի մարդարէական հորիզոնին մէջ Հայուն կտրեւոր գեր մը վերապահուած է:

Ն. Ք. Ե. դարէն սկսեալ Հայոց պատմութեան ազդրիւնները կը բազմանան: Աստուածաշունչի մէջ ոչինչ կը գտնենք այլեւս, բացի բառերէ: Բ. Մակարայեցւոյ (Դ. 48 48 կը պատմէ, թէ ինչպէս Անտիոքոս Դ. անպարտ կ'արձակէ զՄենեղաւոս ոճրագործը: Այսպիսի դատաւճիռ մը — կը գիտէ հեղինակը — պիտի հակառէր նոյն իսկ ԲՍկիւթացւոյ — ուրեմն վայրենի բարբարոսներու — արդարութեան զգացումին: Արդ հայ թարգմանիչը փոխանակ Սկիւթացւոյ կը գրէ Խաղտեաց, ցուցնելով որ Հայոց կարծիքը Խաղտեաց մասին այն էր, ինչ որ Յունաց կարծիքը Սկիւթացւոյ մասին, այսինքն բարբարոս, անմշակ: Ահա այս վիճակի հոտած էին երբեմնի մեծալաղթ Խաղտիք, Մենուատի, Արգիստի սերունդը, անշքանալով Հայոց Մեծաց արեգակնակերպ ծաւալող փառքէն:

Երկրորդը՝ անուն մըն է, վերջին հետք հայ ազգային տարրներու Աստուածաշունչի մէջ: Յոր (Թ. 9, ԼԸ. 31) կը յիշատակէ Արկաուր, Անգէորդ, Որիոն աստղերը, որոնց կը հանդիպինք նաեւ Ամովսայ մօտ (Ե. 8): Գարագաշեան, Բամաշեան և այլք կը հաւատան, թէ Հայ թարգմանիչը երկու անգամ Հայկ կը գործածէ փոխանակ Որիոնի, և կը հետեւցնեն ոչ միայն սեփական աստղագիտութեան մը գոյութիւնը Հայոց մօտ, այլ նաեւ կը ջանան Հայկ գիւցազնի վրայ լոյս սփռել Որիոնի գրոյցէն:

Արդ ստույգ է, որ Աստուածաշունչի մէջ երկու անգամ յիշատակուած է Որիոն, բայց և ոչ մէկ անգամ թարգմանուած է Հայկ: Յոր (Թ. 9) Որիոնի փոխարէն կը գտնենք «զգիչերալարն» բառը, և Ամովս (Ե. 8) «և նորոգէ» բոլորովին սխալ թարգմանութիւնը, հետեւանք սրտալ ընթերցումին: Աստուածաշունչի մէջ ուրիշ տեղ Որիոն չի պատահիր: Իսկ Արկաուր թարգմանուած է մի անգամ (Յոր Թ. 8) «բազմաստեղք», բայց մը որ Յոր (ԼԸ

31) «Պէյադ»ը կը հայացնէ. երկրորդ անգամ թարգմանուած է Արկաուեր բոլորովին սխալ՝ «զամենայն» (Ամովս, Ե. 8), և երրորդ անգամ (Յոր, ԼԲ. 31) Հայկ. Ուստի Աստուածաշունչի մէջ մէկ անգամ միայն կը գրանենք Հայկ. և այն՝ ոչ թէ Որիննի այլ Արկաուերի դէմ:

Այս համեմատութիւնները սա եզրակացութեան կը մղեն զմեզ:

Հայկ. — Որինն համեմատութիւնը ունի հիմ չունի Ս. Գրոց մէջ: Ուստի անհնար է Հայկի զիւցազներգութիւնը Որիննով լուսարանել:

Աստուածաշունչի հայ թարգմանութիւնը սա միայն կը ցուցնէ ակներեւ, թէ Հայկ՝ նման ուրիշ զիւցազներգութեան երկրէ երկինք աստղերու կարգ փոխադրուած էր և կը նշանակէր պարզ համաստեղութիւն մը: (Հմմտ. ԵԱ.ԺԳ. 10):

ՆԻԹԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

I.— ՏՕՆԻՆ ԻՄԱՍՏԸ

Ա.— Դարադարձը	5
Բ.— Ակնարկ մը	7
Գ.— Ազդ և Մաշտոցեան Աստուածաշունչ	9

II.— ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԶԻ ՄԷՉ

Ա.— Բանաստեղծութեան բմբունումը	17
Բ.— Աստուածաշունչը բանաստեղծութեան կոթող	20
Գ.— Աստուածաշունչը՝ ներշնչարան Հայ բանաստեղծութեան	25
Դ.— Առակաց Գիրքը	27
Ե.— Լեզուի զեղեցկութիւնը Հայ Աստուածաշունչի մէջ	32
Զ.— Նմոյշներ	38

III.— ՀԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ ԵՒ ՀԱՅ ԾԷՍ

Ա.— Հիմնական սլակաւը	45
Բ.— Ոսկեդարէ առաջ զրականութիւն	48
Գ.— Ծէս ստեղծելու փորձեր	51
Դ.— Սահակ — Մաշտոց ու Հայ Ծէսը	54
Ե.— Հայ ծէսին արժէքը	57
Զ.— Հայ ծէսին արդիւնքները	61

IV.— ՀԱՅԱՍՏԱՆ Ս. ԳՐԹԻ ՄԷՉ

Ա.— Գետերը	75
Բ.— Լեռները	82
Գ.— Բնակչութիւնը	86

ԳԻՆ՝ 60 ԼԷՅ, 10 ՅՐԱՆՔ, 40 ՍԷՆՔ